

เศรษฐกิจข้าวในภาคกลางก่อน พ.ศ. 2460

สภาพภูมิศาสตร์ของพื้นที่ภาคกลาง

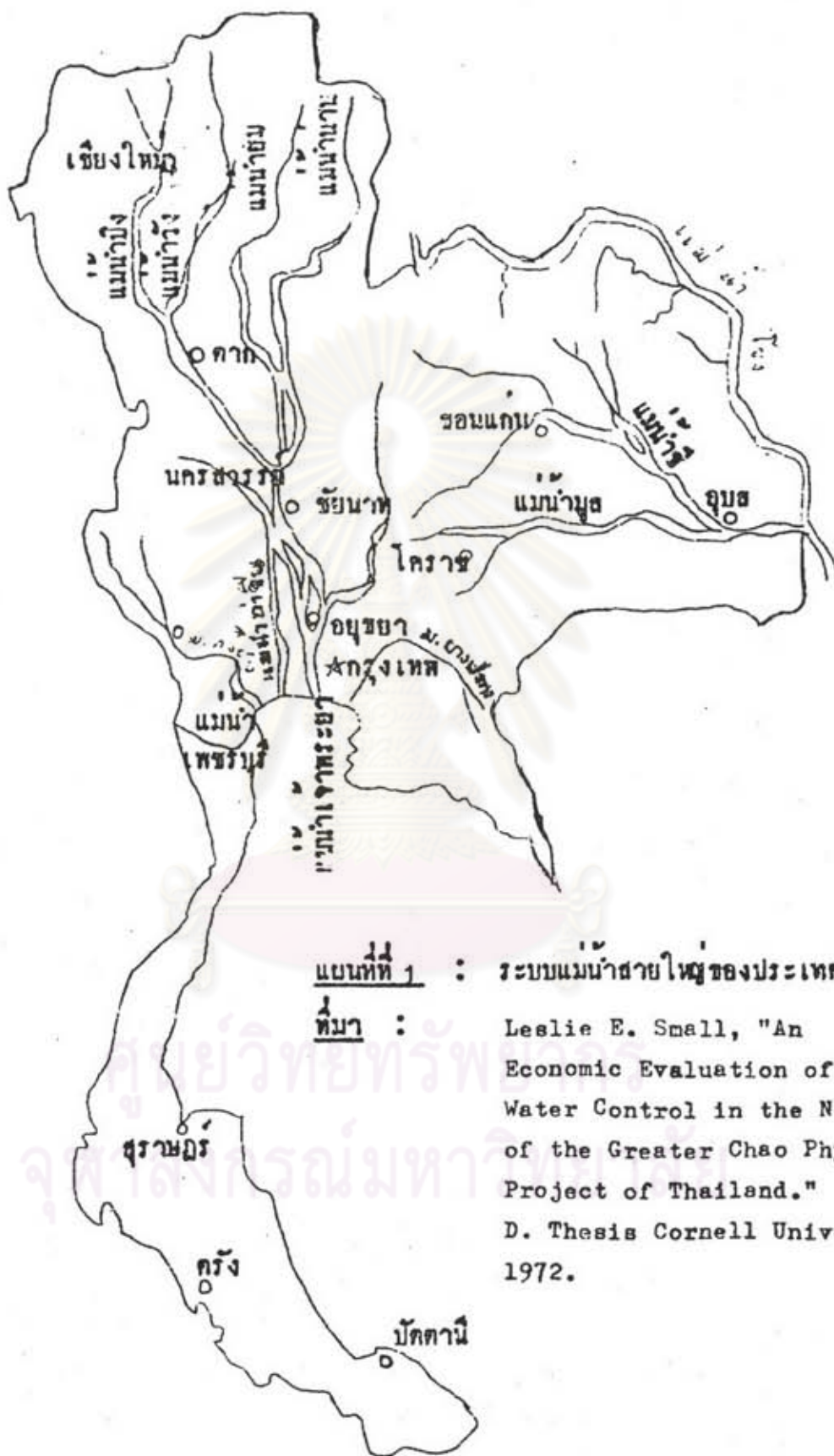
ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีความเหมาะสมต่อการปลูกข้าว ซึ่งเป็นผลผลิตสำคัญทางด้านการเกษตรกรรมของไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พื้นที่ภาคกลางแบ่งเป็น 2 ส่วน¹ ดังนี้

1) บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมตอนบน (The Upper Part of the Delta) บริเวณตั้งแต่ชัยนาทต่อเนื่องมาถึงอยุธยา มีลักษณะเป็นที่ราบดินตะกอนที่เกิดจากการทับถมของแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำสาขาค้าง ๆ เช่น แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำน้อย แม่น้ำลพบุรี

2) บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมตอนล่าง (The Lower Part of the Delta) หรือ บริเวณทุ่งราบลุ่มน้ำใหม่ นับตั้งแต่อยุธยามาถึงชายฝั่งอ่าวไทย เป็นที่ราบที่เกิดขึ้นใหม่ มีการแบ่งที่ราบลุ่มใหม่ออกเป็น 2 บริเวณ คือ บริเวณที่ราบลุ่มน้ำใหม่ตอนบน มีพื้นที่ตั้งแต่ทางตะวันตกของนครชัยศรี รวมพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนเหนือของจังหวัดนนทบุรี ขยายเขตถึงทางตอนใต้ของบริเวณโครงการรังสิตเรื่อยไปทางตะวันออกจนถึงฝั่งตะวันตกของลุ่มแม่น้ำบางปะกงต่อเนื่องกับกรุงเทพ ฯ ส่วนบริเวณที่ราบลุ่มน้ำใหม่ตอนล่างจะกระจายอยู่ในเมืองสุพรรณบุรี นครชัยศรี และสมุทรสาคร

ในสมัยอยุธยามีการทำนาในบริเวณเมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห์ เมืองสรรค เมืองสุพรรณ ซึ่งในหนังสือเรื่อง คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม มีหลักฐานว่า เมืองดังกล่าวนี้ เคยส่งข้าวเปลือกไปป้อนโรงสีในกรุงศรีอยุธยา

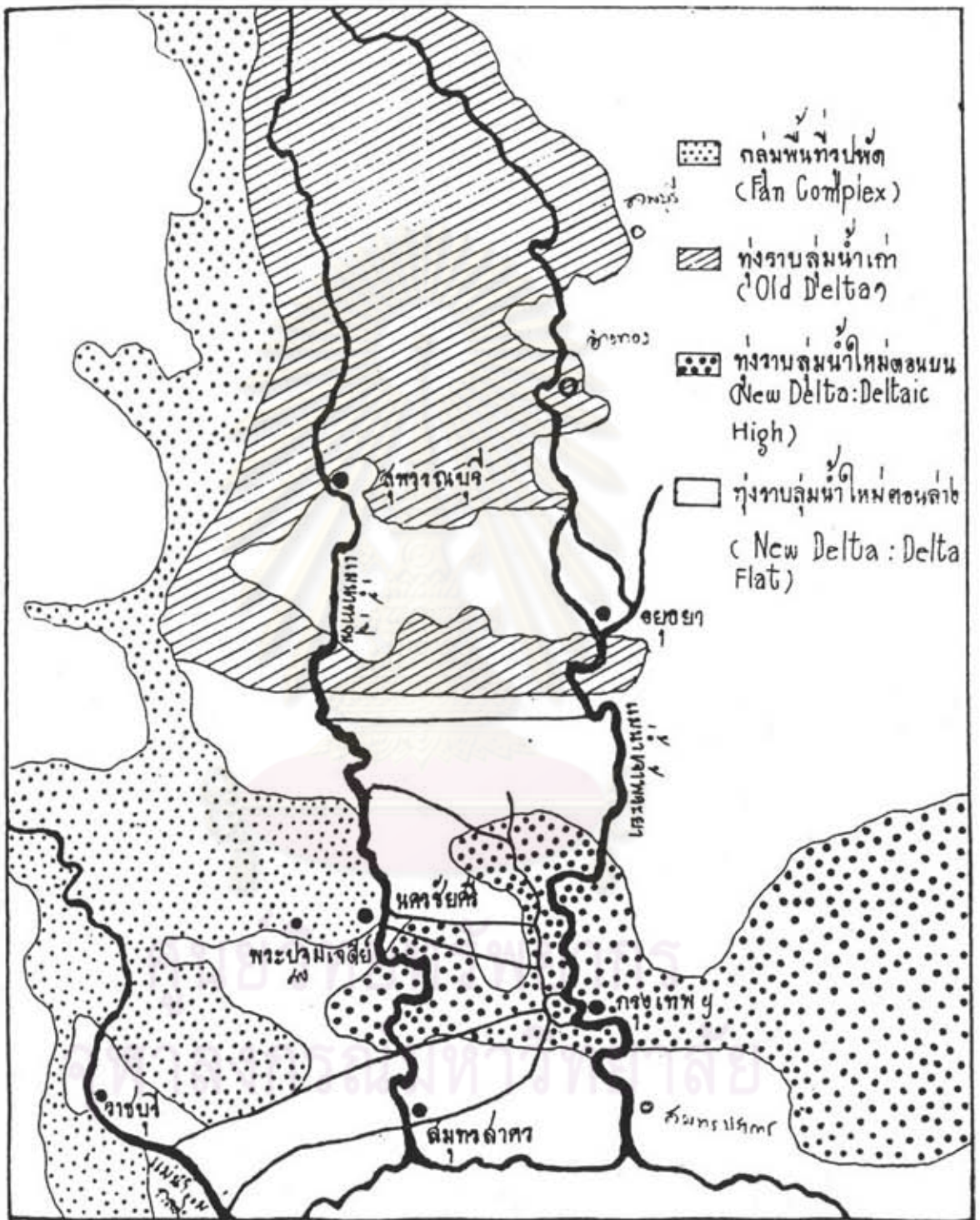
¹สุนทรী อาสะ ไวย์, "การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2493" (วิทยานิพนธ์ปริญญานหานั้นศึกษาคณาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 3-7.

แผนที่ที่ 1 : ระบบแม่น้ำสายใหญ่ของประเทศไทย

ที่มา : Leslie E. Small, "An Economic Evaluation of Water Control in the Northern of the Greater Chao Phya Project of Thailand." (Ph. D. Thesis Cornell University, 1972.)

แสดงพื้นที่ภูมิศาสตร์กายภาพแถบบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตะวันตกตอนล่าง

ที่มา : ซีเคฮาร์ ทานาเบ้, "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย," วารสารธรรมศาสตร์, ปีที่ 5 ฉบับที่ 2 (ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519), หน้า 92.

ในสมัยรัตนโกสินทร์มีการขยายพื้นที่ทำนาออกไป บริเวณเมืองกรุงเก่า ปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพฯ นครนายก ฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี ชัยนาท² ฯลฯ การทำนาในแหล่งดังกล่าวมักอาศัยแหล่งน้ำท่า(คือ แม่น้ำ)และอาศัยน้ำฝนตามธรรมชาติ ซึ่งล้วนอยู่ในที่ราบภาคกลางของประเทศไทย เพราะ มีที่ราบลุ่มแม่น้ำสายสำคัญ เช่น แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำบางปะกง แม่น้ำนครนายก แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำป่าสัก³ แม่น้ำลพบุรี ฯลฯ [ดูแผนที่ที่ 1] ทั้งนี้ภาคกลางมีเนื้อที่การเพาะปลูกข้าวที่สำคัญอยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำ ดังที่ได้แยกเป็น 2 เขต [ดูแผนที่ที่ 2] คือ 1)บริเวณที่ราบลุ่มน้ำตอนบน หรือในตอนเหนือของภาคกลาง ตั้งแต่จังหวัดอุตรดิตถ์ กำแพงเพชร สุโขทัย นิจิตร พิษณุโลก ลงมาจนถึงนครสวรรค์ มีลุ่มน้ำสาขาสำคัญคือ ปิง วัง ยม น่าน (เป็นบริเวณลุ่มน้ำที่ใกล้เคียงกัน น้ำไหลมารวมกันมากทำให้ท่วมนานทุกปี) และ 2)บริเวณที่ราบลุ่มน้ำตอนล่าง เริ่มตั้งแต่เขตจังหวัดนครสวรรค์ - ชัยนาท ลงมาถึงอ่าวไทย เช่น จังหวัดกรุงเทพฯ สมุทรปราการ สมุทรสาคร สมุทรสงคราม นนทบุรี ปทุมธานี อยุธยา ราชบุรี นครปฐม และสุพรรณบุรี เป็นต้น ลักษณะพื้นดินที่ใช้ในการเพาะปลูกในเขตที่ราบลุ่มน้ำตอนล่างนี้แบ่งได้ตามภูมิศาสตร์ธรรมชาติเป็นทุ่งราบลุ่มน้ำเก่า(Old Delta) และทุ่งราบลุ่มน้ำใหม่(New Delta)⁴ [ดูแผนที่ที่ 2]

นอกจากนั้น ภาคกลางยังมีลักษณะของหมู่บ้านที่เกิดขึ้นตามริมน้ำลำคลองที่เรียกว่าหมู่บ้านริมน้ำ (River-Linear-Village) เป็นลักษณะแบบแผนการตั้งถิ่นฐานที่ปรากฏออกมามาก ในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของภาคกลาง ดังจะเห็นได้จากความตอนหนึ่งในท้องตราพระราชสีห์น้อยของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีไปถึงข้าหลวงเทศาภิบาล เรื่องการ

²ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453: ด้านเศรษฐกิจ, (โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522), หน้า 323.

³โทมัส แฟรงค์ บาร์ตัน(เขียน) สวาท เสนาณรงค์ (แปล), ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศไทย, (พระนคร:สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2500), หน้า 32.

⁴ซีเกฮารุ ทานาเบ้, "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศไทย" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่มที่ 2 (ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519), หน้า 71-73. และสุวิทย์ ไททยวัฒน์, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2394-3475" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 10-18.

ปกครองท้องที่ คือ "...ตามที่เป็นอยู่ในทุกวันนี้ บ้านเรือนราษฎรมักตั้งเรียงรายไปตามฝั่งแม่น้ำโดยมาก ส่วนท้องที่ข้างหลังออกไปมักจะเป็นทุ่งนาและป่าเปลี่ยวออกไป..."⁵ หมู่บ้านริมน้ำนั้นมีมาก เพราะว่า ในบริเวณภาคกลางดังกล่าวนี้เป็นบริเวณที่ชาวชนบทส่วนใหญ่มีอาชีพเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ เช่น การทำนา ทำไร่ ทำสวน อาชีพเหล่านี้จำเป็นต้องอาศัยน้ำเป็นองค์ประกอบสำคัญโดยตรงและเป็นทางคมนาคมจากที่หนึ่ง ไปยังอีกที่หนึ่งด้วย การคมนาคมสมัยนั้นมีทางน้ำมากกว่าทางบก การตั้งถิ่นฐานในรูปแบบหมู่บ้านริมน้ำจึงเกิดขึ้นมากมายในบริเวณภาคกลาง

เนื่องจากการคมนาคมทางน้ำมีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของคนในสังคมภาคกลางช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอย่างยิ่ง ดังนั้นการขุดคลองเพื่อการคมนาคมจึงมีส่วนสำคัญในการสนับสนุนการขยายพื้นที่การเพาะปลูกไปด้วย เช่น การขุดคลองที่ธนบุรี ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่กลายเป็นนาสวน เนื่องจากรัชกาลที่ 4 โปรดให้ขุดคลองมหาสวัสดิ์ เมื่อ พ.ศ. 2403 ครั้นขุดเสร็จโปรดให้ยกที่นาทั้งสองฝั่งคลองในเขตแขวงเมืองนนทบุรี ธนบุรี (เขตตลิ่งชัน) และนครชัยศรี โดยพระราชทานแก่พระราชโอรสและพระธิดา เป็นจำนวนที่นา 16,200 ไร่ โดยให้บ่าวไพร่ไปตั้งทำนา หรือให้ผู้อื่นเข้าไปเช่าทำ จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2438) มีรายงานของทางราชการว่ามีผู้คนเข้าไปตั้งทำนาจนเต็มพื้นที่ จนกระทั่งเกิดปัญหาการรุกฉ้อที่ดินกันขึ้น และยังพบว่า ตั้งแต่คลองบางกอกน้อยลงไปถึงบางลำภู่ คือ คลองบางกอกใหญ่และบริเวณตอนใต้ลงไปเป็นที่นา การขุดคลองทวิวัฒนาและคลองนราภิรมย์ ทำให้ที่นาในเขตคลองทวิวัฒนาเพิ่มเป็น 27,500 ไร่ และ ในเขตคลองนราภิรมย์ก็มีพื้นที่นาเพิ่มขึ้นอีก 43,200 ไร่⁶ ซึ่งพื้นที่นาที่เพิ่มขึ้นส่วนใหญ่เป็นเขตการทำนาดำ

จากสภาพภูมิศาสตร์ของภาคกลางและพัฒนาการของการใช้ประโยชน์แหล่งน้ำ โดยการขุดคลองสร้างทำนบ ประตุน้ำ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการอนุญาตบริษัทเอกชนขุดคลอง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵ สุวิทย์ ไททยวัฒน์, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2394-3475", หน้า 36-37. อ้างถึง พระนิศาลสงคราม, ตำราปกครองเล่ม 1, หน้า 140 และ ฤทัย จงใจรัก, เรือไทยเดิม, หน้า 319.

⁶ สุนทรী อาสะไวย์ "พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ"ธนบุรี"ในฐานะส่วนหนึ่งของดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 20 ฉบับที่ 3, (กันยายน - ธันวาคม 2537), หน้า 127.

คือ บริษัทชุดคลองแลคูนาสยามและมีการขออนุญาตตั้งบริษัทลำนํ้าและขอทำประตูน้ำในลำคลองต่าง ๆ เช่น บริษัทประตูน้ำและทางน้ำสยามลิมิต (Siam Lock and Water's Communication Co.Ltd.)⁷ พระยابرรภากับพวกขออนุญาตชุดคลองตำบลเกาะใหญ่จนถึงสุพรรณ แต่ไม่ได้รับอนุญาต เพราะ รัฐบาลจัดการชุดคลองเอง ในขณะที่การดำเนินการชุดคลองบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ในพื้นที่คลองวังสิตประยูรศักดิ์ทำให้การขยายพื้นที่การเพาะปลูกข้าวดังกล่าวมีมากขึ้น

1. การผลิตข้าว

เพื่อความเข้าใจถึง การผลิตมีขั้นตอน วิธีการ และ เทคนิคการเพาะปลูกข้าว มีลักษณะเป็นอย่างไร จึงขอกล่าวถึงกระบวนการผลิต ดังต่อไปนี้

1.1 กระบวนการผลิต

การผลิตข้าวมีรูปแบบวิธีการผลิต หรือ การทำนาอยู่ 3 แบบ เริ่มจากการทำนาแบบ "นาไร่เลื่อนลอย" เป็นลักษณะของการทำไร่เลื่อนลอยแล้วจึงพัฒนาเป็นแบบ "นาหว่าน" และ "นาดำ" ซึ่งจะกล่าวต่อไปในวิธีการทำนา ด้วยการทำนาที่แตกต่างกันนี้ยังมีการแยกประเภทข้าวที่ใช้ปลูกที่แยกประเภทตามระยะเวลา โดยชาวนาจะเป็นผู้กำหนดความเหมาะสมของเมล็ดข้าวที่จะใช้ในการเพาะปลูกฤดูการทำนา ซึ่งมีการเลือกตามกำหนดระยะเวลาของการเติบโตของเมล็ดพันธุ์ข้าวแบ่งออกเป็น 3 ชนิด คือ 1. "ข้าวเบา" ระยะเวลาของการเพาะปลูก(ผลผลิต) ประมาณ 2 เดือนครึ่ง 2. "ข้าวกลางปี" ระยะเวลาของการเพาะปลูก(ผลผลิต)ประมาณ 3-4 เดือนครึ่ง 3. "ข้าวหนัก" ระยะเวลาของผลผลิต ประมาณ 5-6 เดือน แต่ละชนิดมีพันธุ์ข้าวแตกต่างกันไป อาจปลูกได้ทั้งสองวิธี คือ "ดำ" (เพาะแล้วจึงเอาไปปลูก) และ "หว่าน" (โปรยลงบนพื้นนา) และบางชนิดอาจปลูกนาดำ หรือ นาหว่าน

⁷โดยมีผู้ก่อตั้งบริษัทนี้ คือ พระยาอินทรเทพ พระยาศรีวิริรักษ์ พระยาประชาชีพบริบาล พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง หลวงจางนงดิฐ นายเจิม ศรีสุวรรณการ อังจาก พวงเพชร สุวัตนกวีกุล, "เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ พ.ศ. 2435 - 3475 (ค.ศ.1892 - 1932)", หน้า 64 - 65.

อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น^๑

เมื่อผ่านขั้นตอนการผลิตในท้องนาแล้ว โรงสีจะนำข้าวไปสีและจัดแยกกระตบคุณภาพของข้าวดังนี้ จำพวกที่ 1 "ข้าวนาสวน" โรงสีจัดเป็นข้าวที่ดีที่สุด ลักษณะเมล็ดยาว เรียวมีมันมาก (เมล็ดใส) แข็ง และเมื่อสุกเต็มที่แล้วเวลาสีมีข้าวหักน้อยเปอร์เซ็นต์ เปลือก (แกลบ) บางมีน้ำหนักมาก ชาวนาจะแบ่งข้าวนาสวนเป็นข้าวเบา ข้าวกลางปี และข้าวหนัก การเพาะปลูกข้าวนาสวนใช้วิธีการปลูกแบบนาหว่านหรือนาดำก็ได้ ส่วนใหญ่ข้าวนาสวนจะใช้วิธีปักดำ เพราะพื้นที่เพาะปลูกมีน้ำไม่มาก ยกเว้นแถบรังสิตที่ใช้วิธีหว่านเพราะดินดีและมีน้ำไม่ท่วมจนเกินไป ข้าวชนิดนี้โดยมากมาจากนครชัยศรี คลองรังสิต และสะแกกรัง (อุทัยธานี) เป็นต้น จำพวกที่ 2 "ข้าวนาเมือง" โรงสีจัดเป็นข้าวที่มีคุณภาพเลวที่สุด มีเมล็ดสั้น และแบนไม่มีมัน ค่อนข้างเปราะมีเปลือกหนา ส่วนชาวนาจัดข้าวนาเมืองเป็นข้าวชนิด "ข้าวหนัก" ซึ่งมีชนิดข้าวเบาและข้าวเหนียว (ข้าวเหนียวเป็นพันธุ์ข้าวเจ้าชนิดพิเศษ) บริเวณที่ปลูกข้าวนาเมืองเป็นที่ลุ่มและมีน้ำท่วมอุทกสมบูรณใช้เวลาปลูก 5-6 เดือน ข้าวนาเมืองปลูกด้วยวิธีหว่านลงบนพื้นดินที่น้ำท่วมได้มาก ข้าวนาเมืองจะออกได้เร็วทันเวลาที่น้ำท่วมขึ้นมา และสุกขณะที่ลอยอยู่บนผิวน้ำอาจเอาเรือไปเก็บเกี่ยวได้ เวลาที่สี ฝัดแล้วเมล็ดข้าวชนิดนี้โดยมากมีสีค่อนข้างเป็นสีชมพู ส่วนใหญ่ปลูกในจังหวัดอยุธยา อ่างทองและตามจังหวัดที่ใกล้เคียง

จำพวกที่ 3 "ข้าวสามรวง" เป็นข้าวเปลือกชนิดหนึ่งค่อนข้างดีกว่าข้าวนาเมืองมีลักษณะคล้ายข้าวนาเมือง แต่มีเมล็ดยาวมากเปอร์เซ็นต์กว่า และเมื่อสีฝัดแล้วมีเมล็ดสีชมพูน้อยกว่า ข้าวชนิดนี้ใช้ปลูกโดยวิธีหว่านทั้งสิ้น ข้าวสามรวงที่มีชื่อต่าง ๆ นั้นแบ่งออกได้เป็นข้าวเบา, ข้าวกลางปี, ข้าวหนัก

จำพวกที่ 4 "ข้าวเบา" ข้าวชนิดนี้เป็นข้าวชนิดดีกว่าข้าวสามรวง มีเมล็ดยาวปนกับเมล็ดสั้นมากกว่าข้าวสามรวง และเมล็ดเมื่อ สี ฝัดแล้วเกือบจะไม่มีสีชมพูเลยปลูกได้ทั้งนาดำและนาหว่าน ข้าวเบาที่มีชื่อต่าง ๆ นั้นแบ่งออกได้เป็นข้าวเบา, ข้าวกลางปี และข้าวหนัก ส่วน "ข้าวเหนียว" ตามที่พวกโรงสีเรียกนี้ ไม่ได้หมายความรวมถึงข้าวเหนียวชนิดเมล็ดหยาบใหญ่ สีแดงม่วง หรือค่อนข้างดำ อันเป็นอาหารประจำวันของราษฎรในจังหวัดต่าง ๆ ทางมณฑลฝ่ายเหนือ แต่ข้าวเหนียวที่ปลูกเล็กน้อยในมณฑลชั้นใน เช่น

^๑ "ไนต์เรื่องการจัดประเภทข้าวเปลือก" สภาเผยแผ่พาณิชย์, จดหมายเหตุสภาเผยแผ่พาณิชย์ ฉบับที่ 13 (กรกฎาคม 2467, หน้า 33-34. อ้างจาก ทจช., รฟท 1.1/6.

^๑ เรื่องเดียวกัน.

มณฑลนครชัยศรี และมณฑลราชบุรี ซึ่งเมื่อนำไปขายราคาข้าวเหนียวจะดีเท่า ๆ กับข้าวนา
ส่วน ข้าวชนิดนี้สีกันตามโรงสีเล็กๆของชาวบ้าน สำหรับรับประทานในพื้นที่เมือง หรือส่งเป็น
สินค้าออกไปยังสิงคโปร์ และ เมืองชั้นของฮอลันดาตะวันออกเล็กน้อย ข้าวชนิดนี้ไม่มีส่วนที่
จะได้ส่งนอกเสมอ เช่น สินค้าข้าวธรรมดาตามปกติเกือบเท่า ๆ กับ ข้าวนาส่วนชนิดที่ดีที่สุด
แต่ข้าวเหนียวชนิดพิเศษ ซึ่งมีกลิ่นหอมและเนื้อแน่นนั้น บางทีก็ได้ราคาสูงกว่าข้าวนาส่วนมาก
และนิยมกันว่าข้าวชนิดนี้เป็นข้าวที่รับประทานดีที่สุด¹⁰

การแบ่งชนิดข้าวเปลือกตามวิธีของ โรงสี ต้องอาศัยตามความชำนาญเป็นอันมาก
เพราะเมื่อโรงสีมีข้าวเข้ามามักเป็นข้าวที่มาจากหลายตำบลปนมา การแบ่งแยกกระตักคุณภาพ
จึงเป็นสิ่งจำเป็นในตั้งราคาข้าวของโรงสี รวมไปถึงความจำเป็นที่ต้องจัดแบ่งประเภทข้าว
ที่ใช้ในการเพาะปลูก และการแบ่งคุณลักษณะพิเศษของพันธุ์ข้าวแต่ละชนิดจึงเป็นการจำแนก
ข้าวหนัก ข้าวกลาง และข้าวเบา ซึ่งมีความเหมาะสมในพื้นที่ที่เป็นนาดำ หรือนาหว่านต่าง
กัน เช่น บางชนิดมีการปลูกในราว ๆ เดือน 7 ถึง เดือน 9 และระยะเวลาของการเก็บ
เกี่ยวก็ไม่ตรงกัน บางชนิดเก็บเกี่ยวในราว ๆ ปลายเดือน 11 เดือน 12 และปลายเดือน
อ้าย¹¹

วิธีการทำนา แบ่งออกเป็น 3 แบบคือ

นาไร่ (Slash and burn cultivation)

การบุกเบิกที่ดินของชาวนาในครั้งแรก ๆ นั้น เริ่มจากการถางป่าและการเผา
เพื่อให้พื้นที่โล่งเตียนสำหรับการเพาะปลูกข้าว การทำนาวิธีนี้เริ่มเดือนพฤษภาคม มิถุนายน
โดยอาศัยน้ำจาก(น้ำฝน)ธรรมชาติ มีเตรียมการเพาะปลูกด้วยการขุดหลุม โดยเอาไม้กระ
ท่งให้ดินเป็นรูเป็นหลุมแล้วเอาเมล็ดข้าวหยอดลงไปหลุมละ 2-3 เมล็ด Lucien M.Hanks¹²

¹⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹¹ หจช., ร.6 น.31.3/89 พันธุ์ข้าวสังเกศตร 19 พฤษภาคม 2464 - 16
ตุลาคม 2465.

¹² ลูเซียน เอ็ม. แฮงส์(เขียน) นฤจร อธิธิจระจรัส(แปล). ข้าวกับมนุษย์: นิเวศ
วิทยาทางการเกษตรในเอเชียอาคเนย์. (มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์, 2527).

ได้ยกตัวอย่างของบางชั้นซึ่งมีการเพาะปลูกแบบนาไร่เลื่อนลอย (Shifting cultivation) การทำนาไร่วิธีนี้ ต้องเปลี่ยนที่ทำการเพาะปลูกอยู่เสมอ ปลูกได้ประมาณ 2-3 ครั้ง เพราะดินหมดความอุดมสมบูรณ์จึงต้องเปลี่ยนพื้นที่ใหม่ ในภาคกลางชาวนาเริ่มทำนาไร่ในปีแรกของการทำนา และชาวนาก็ค่อย ๆ ขยายพื้นที่ของตน เมื่อพื้นที่กว้างขวางชั้นการทำนาไร่ซึ่งอาศัยแรงงานของมนุษย์เพียงอย่างเดียว จำเป็นต้องเปลี่ยนเป็นแบบนาหว่าน และนาดำซึ่งใช้แรงงานสัตว์ช่วยสนับสนุนการเพาะปลูกได้ คือ การไถนา เพื่อเตรียมการเพาะปลูก แต่ส่วนใหญ่จะใช้วิธีการเพาะปลูกแบบนาหว่านมากกว่า ทั้งนี้นาหว่านใช้แรงงานมนุษย์ และสัตว์น้อยกว่า ซึ่งสามารถลดต้นทุนการผลิตและแก้ปัญหาการขาดแรงงานได้

นาหว่าน (Broadcasting)

นาหว่าน คือ นาที่ใช้วิธีการหว่านเมล็ดข้าวลงในนาที่เตรียมไว้ การทำนาหว่านนี้ ต้องอาศัยน้ำมาก ทั้งน้ำฝนตามธรรมชาติ และน้ำท่าซึ่งมาจากแม่น้ำ ดังนั้นบริเวณพื้นที่เพาะปลูกจึงเป็นที่ลุ่มและมีความอุดมสมบูรณ์ พันธุ์ข้าวที่ใช้จึงเป็นพันธุ์ข้าวที่เจริญได้ดีในน้ำท่วมมาก คือ "ข้าวนาเมือง" มักเป็นข้าวหนักและข้าวสามรวง การทำนาหว่านเริ่มไถตั้งแต่ราวเดือนเมษายน หรือ พฤษภาคม หลังจากการไถครั้งแรกนาหว่านต้องให้ฝนหยุดสักช่วง เพื่อให้ดินแห้งและพญาตาย และฝนตกมาก ๆ ในช่วงเดือนมิถุนายน กรกฎาคม และสิงหาคม ชาวนาจึงทำการไถแปรแล้วจึงหว่านเมล็ดข้าวลงไป และก็ไถคราดกลบ บางครั้งน้ำไม่ลด ชาวนาต้องพายเรือเก็บเกี่ยวข้าว นาหว่านนั้นเหมาะสำหรับชาวนาที่มีพื้นที่มาก การเก็บเกี่ยวข้าว จึงไม่ค่อยทันเก็บเกี่ยว

นาดำ (Transplanting)

นาดำ หรือ การปักดำ คือ นาที่ต้องทำการเพาะพันธุ์ข้าวในที่เตรียมไว้เรียกว่า "กล้า" เมื่อกกล้าโตพอควรจึงนำไปปักดำในที่นาที่เตรียมไว้ นาดำมักเป็นที่ดอน การทำนาจึงอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก พันธุ์ข้าวสำหรับนาดำนั้น ชาวนาแบ่งเป็นข้าวเบา ข้าวกลางปี และข้าวหนัก ซึ่งเรียกรวมกันว่า "ข้าวนาสวน" การทำนาปักดำจำเป็นต้องมีคันนาเพื่อกักเก็บน้ำ หรือควบคุมน้ำสำหรับต้นข้าว การปักดำมี 3 วิธี คือ วิธีแรก ด้วยการเอามือดันรากกล้าข้าวลงในพื้นที่เพาะปลูกที่เตรียมไว้ วิธีที่สอง ใช้กับพื้นที่เพาะปลูกที่เป็นดินแข็งจะมีไม้ช่วยทำเป็นหลุมแล้วเอาต้นกล้าใส่หลุม ส่วนวิธีที่สาม ถ้าพื้นที่เพาะปลูกน้ำลึกมากก็จะใช้เครื่องมือด้วยไม้แหลมเป็นรูป 3 ง่าม แล้วนำเมล็ดข้าวหยอดระหว่างง่ามนั้นแล้วกดลงในดิน การปักดำกล้าเริ่มจากเดือนมิถุนายน ถึง เดือนตุลาคม การปักดำกล้ามีระยะห่างประมาณ

30 เซนติเมตร และระยะห่างระหว่างกอ 20 เซนติเมตร ในกอหนึ่ง ๆ จะมีเพียง 1 ต้น¹³

การปักดำยังทำกันตามร่องสวนด้วย คือที่สวนจะมีร่องซึ่งสามารถปลูกข้าวได้ ทำกันมากตามที่สวน และแถบจังหวัดสมุทรสาคร สมุทรสงคราม เป็นต้น พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกนาสวน แบ่งเป็น 2 ชนิด คือ ข้าวหนัก และข้าวเบา พื้นที่สวนที่ใช้ข้าวพันธุ์ข้าวหนักปลูกเรียกว่า "น่าน้ำเค็ม" ส่วนพื้นที่สวนที่ใช้พันธุ์ข้าวเบาปลูกเรียกว่า "น่าน้ำจืด"

จากการเสนอบทความของหมอบรัดเล ในหนังสือ บางกอกรีคอร์เดอร์ เมื่อ พ.ศ. 2408 พบว่า วิธีการทำนาในเมืองเพชรบุรี ที่ต้องรอให้ถึงฤดูฝนจนน้ำขังในกระตงนา แล้วจึงเริ่มไถนา ดำนานั้น หมอบรัดเลจึงได้เสนอให้ชาวนาไถนาไว้ก่อนถึงฤดูฝนประมาณครึ่งเดือนถึงหนึ่งเดือน เพื่อกลบซากพืชต้นหญ้าในดินให้เน่าเปื่อย เมื่อถึงฤดูกาลผลิต ก็เพียงคราดเอาซากพืชที่ตกค้างออกก็จะดำนาได้สะดวก และไม่มีต้นหญ้าขึ้นเบียดเบียน ต้นข้าวก็จะงอกงาม และหมอบรัดเลยังได้เสนอให้ชาวนาใช้วิธีหว่านเมล็ดข้าวแล้วคราดดินกลบไว้ไม่ให้หนักเกินไป แทนการดำนาโดยอธิบายว่าการดำนานั้นเป็นการทำงานซับซ้อนล่าช้า เพราะต้องตกกล้าก่อน ส่วนวิธีหว่านนั้น ไม่สิ้นเปลืองเวลามากแต่ต้องไถนาเตรียมดินไว้ให้พร้อมเท่านั้น¹⁴ แสดงว่าการทำนาในเมืองเพชรบุรีแต่เดิมนั้นใช้วิธีการทำนาแบบนาดำมาก่อนเพราะต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก การเสนอวิธีการทำนาแบบนาหว่านของหมอบรัดเลเป็นความคิดเห็นที่น่าจะได้รับการยอมรับมาจากรัฐบาลสยาม ในภาคกลางของสยาม จึงนำมาเปรียบเทียบวิธีการทำนาที่เมืองเพชรบุรีซึ่งหมอบรัดเลได้เดินทางมาพักผ่าน

¹³ สุวิทย์ ไทยวัฒน์, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2394-3475", หน้า 75-80 และทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2411-2475)", หน้า 87-193 และ ยุพันธ์ คำแห่ง, "เทคโนโลยีการผลิตข้าวของประเทศไทย พ.ศ. 2398-2475" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), หน้า 61-66.

¹⁴ นายหนวย, หมอบรัดเลกับกรุงสยาม (กรุงเทพฯ: รัชดารมภ์การพิมพ์, 2528), หน้า 160. อ้างจาก นवलสวาท อัครวิธานนท์. "ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจของเมืองเพชรบุรี (พ.ศ. 2400 - 2460)" วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535, หน้า 141-143.

ความแตกต่างของพื้นที่การผลิต และกระบวนการผลิต ที่มีการเปลี่ยนวิธีการผลิต หรือรูปแบบการเพาะปลูกของชาวนาที่สัมพันธ์กับลักษณะของความแตกต่าง ในด้านภูมิศาสตร์จึงมีส่วนสำคัญในการขยายตัวของพื้นที่การผลิต ซึ่งมักมีความแตกต่าง ในด้านความเหมาะสมของดิน สำหรับการเพาะปลูกเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้การเพาะปลูกข้าวมีมากน้อยและมีวิธีการเพาะปลูกที่ต่างกัน ซึ่งมีส่วนกำหนดการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจข้าวในภาคกลาง ทั้งนี้การขยายตัวของพื้นที่การผลิตอย่างรวดเร็ว มีแรงผลักดันมาจากการพัฒนาแหล่งน้ำ และการขยายตัวของปัจจัยอย่างอื่นด้วย เช่น การจับจองที่ดินเพื่อเป็นกรรมสิทธิ์ การใช้แรงงานในกระบวนการผลิต การใช้ทุนหมุนเวียนในการเพาะปลูกข้าว การพัฒนาการชลประทานเพื่อเพิ่มผลผลิตหรือแก้ปัญหาเรื่องน้ำเพื่อการเพาะปลูก การปรับปรุงพันธุ์ข้าวและการใช้ปุ๋ยเพื่อเพิ่มผลผลิตหรือปรับปรุงคุณภาพผลผลิต มีการพยายามปรับปรุงเครื่องมือและนำเทคโนโลยีของเครื่องจักรกลเข้าใช้ในการผลิตแต่ไม่ประสบความสำเร็จ เป็นต้น ในเรื่องปัจจัยการผลิตนี้ ปัจจัยหลักของกระบวนการผลิตมักเกี่ยวกับ ที่ดิน แรงงาน ทุน การชลประทาน พันธุ์ข้าว ปุ๋ย และเครื่องมือที่ใช้ในการผลิต ซึ่งปัจจัยดังกล่าวนี้ล้วนมีปฏิสัมพันธ์กับ โครงสร้างส่วนบนทั้งสิ้น โดยเฉพาะเรื่องนโยบายของรัฐบาลจะสะท้อนถึงความคิดและอุดมการณ์ของรัฐบาลที่มีผลต่อคนในสังคม ซึ่งส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพเกษตรกรรม คือ ชาวนา และได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจข้าวที่รัฐบาลเป็นผู้แก้ไขปัญหา

ตัวเลขสถิติการขยายเนื้อที่ทำนาจาก พ.ศ. 2450 เนื้อที่เพาะปลูก 9,334,000 ไร่ ในปี พ.ศ. 2460 เพิ่มขึ้นเป็น 13,890,600 ไร่¹⁵ การขยายพื้นที่เพาะปลูกจึงเป็นแนวทางการสะสมทุน หรือเป็นการแสวงหากำไรอย่างหนึ่ง การขยายตัวของ การเพาะปลูกข้าว จึงมีมาก ภายหลังจากประกาศยกเลิกระบบไพร ทำให้ชาวนาไม่ต้องเป็นแรงงานให้กับรัฐ และไม่ต้องเสียส่วยให้แก่รัฐแทนการเข้าเวร ชาวนาที่เคยเป็นไพร่จึงมีโอกาสสะสมทุนของตน ที่ดินบางแห่งมีการจัดสรรพื้นที่การเพาะปลูกโดยบริษัทเอกชน และมีการขายต่อเป็นทอด ๆ ปรากฏว่า พื้นที่แถบคลองรังสิตส่วนใหญ่ ชาวนาจำเป็นต้องเช่า-ซื้อต่ออีกทอดไป เช่น การเช่าที่ดินของชาวนาจากบริษัทลำไทร เมื่อต้นทศวรรษ 2430 คือ

¹⁵ Statistical Year Book of Thai Kingdom of Siam B.E.2454

to 2475, p. 414.

...บริษัทลำไทรได้ซื้อที่ดินประมาณ 9,000 ไร่ จากบริษัทชุตคลองแลคูนาสยาม ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของรังสิต บริษัทลำไทรดำเนินการชุตคลองเล็ก ๆ ของตัวเองในบริเวณที่ถือครอง และเพื่อเป็นการดึงดูดผู้เช่า จึงได้เสนอที่ดินให้ทำ โดยไม่คิดค่าเช่าในระหว่างปีแรก ๆ ของการเพาะปลูก เมื่ที่ดินได้รับการปรับปรุง แล้วบริษัทก็จะเพิ่มค่าเช่าตามลำดับจนถึง 3 บาทต่อไร่ หรือประมาณหนึ่งในทศของเงินรายได้ทั้งหมดในปี 2448...¹⁶

จากการขยายการผลิตเพื่อการยังชีพ หรือหนึ่งนึ่งตัวเอง เป็นการผลิตเพื่อขายมากขึ้น งานเขียนและงานวิจัยของนักเศรษฐศาสตร์และนักประวัติศาสตร์หลายท่านศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจ ได้ศึกษาถึงปัจจัยที่แวดล้อมและเงื่อนไขที่แตกต่างกัน ตัวอย่างงานเขียนของจักรทิพย์ นาดสุภา¹⁷ กล่าวถึง การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของไทยเกิดจากสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยรัชกาลที่ 4 (ในปี 2398) ก่อให้เกิดเศรษฐกิจแบบการค้าเสรีซึ่งส่งผลต่อการขยายตัวทางการค้าของไทยมีผลต่อการผลิตเพื่อการขาย และมีการขยายพื้นที่การทำนามากขึ้น ในขณะที่งานเขียนของนิธิ เอียวศรีวงศ์¹⁸ ชี้ให้เห็นว่าความเปลี่ยนแปลงทางโลกทรรศน์ของกลุ่มชนชั้นนำและวัฒนธรรมกระฎุมพี ที่มีปฏิสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจ มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรมในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ลักษณะของเศรษฐกิจไทยจึงเปลี่ยนไป ซึ่งความต้องการสินค้าของตลาดต่างประเทศเป็นเพียงปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลให้เศรษฐกิจของไทยขยายตัวมากขึ้น เช่น น้ำตาล ข้าว กาแฟ ยาสูบ พริกไทย การเปลี่ยนแปลงนั้นก็ยังมีขอบเขตจำกัดอยู่ เพราะ คนที่เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจการตลาด ได้แก่ กลุ่มชนชั้นสูง คือ พระมหากษัตริย์, เจ้านายเชื้อพระวงศ์ ขุนนางบรรดาศักดิ์ และกลุ่มคนจีน

¹⁶ จอห์น สตัน, เดวิด บรูซ. สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423 - 2473. พรนิรมณ์ เอี่ยมธรรม บรรณาธิการแปล (สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2530), หน้า 58.

¹⁷ Chatthip Nartsupha. The Political Economy of Siam 1910 - 1930. (Bangkok: Sangroong, 1981), p. 23.

¹⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์" ปากไก่และใบเรือ. (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2527), หน้า 75-169.

1.2 ปัจจัยของการผลิต

1.2.1 ที่ดิน (ในที่นี้หมายถึงพื้นที่การเพาะปลูกข้าว หรือพื้นที่นา)

ที่ดินเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับใช้เป็นพื้นที่การเพาะปลูกและการตั้งถิ่นฐาน ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตามกฎหมายที่ดินพระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของที่ดินในพระราชอาณาจักร การครอบครองกรรมสิทธิ์ที่ดินของประชากรในรัฐจึงซื้อขายกันไม่ได้ และสิทธิของราษฎรเหนือที่ดินมักผูกพันอยู่กับการครอบครอง หากละทิ้งที่ก็จะมิได้อื่นเข้ามาทำ เจ้าของที่ดินเดิมก็ขาดสิทธิในส่วนวิธีการการจับจองที่ดินเพื่อแสดงกรรมสิทธิ์ จะมีวิธีการและที่มาแตกต่างกัน ซึ่งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีหนังสือสำคัญสำหรับที่ดินที่ต้องเสียอากรสวนและค่านา 3 ชนิด คือ ใบจอง โฉนดตราแดง และฎีกาใบเสร็จ¹⁹ หนังสือสำคัญเหล่านี้เจ้าพนักงานกรมนาและพระคลังสวนเป็นผู้ออกเพื่อประโยชน์ของพระคลังโดยเฉพาะ แต่อาจใช้เป็นหลักฐานแสดงสิทธิในที่ดินทางอ้อม หนังสือสำคัญเหล่านี้จึงมีน้ำหนักต่างกัน กล่าวคือ

การจับจองที่ดินโดยการถางป่าในช่วงรัชกาลที่ 4 ในชั้นแรกรัฐบาลให้กรรมสิทธิ์ในลักษณะของ"ใบเหยียบย่ำ" ซึ่งเป็นหนังสือสำคัญชั่วคราว ผู้ขอต้องปักไม้เป็นเขตทุกมุมแล้วเชิญกำนันผู้ปกครองท้องที่ พร้อมเจ้าของที่ดินข้างเคียงไม่ต่ำกว่า 2 คน มาเป็นพยานแล้วจึงทำเรื่องราวขอใบเหยียบย่ำต่อนายอำเภอ²⁰ ทั้งนี้ผู้ขอจะต้องเสียค่าเหยียบย่ำไร่ละ 2 บาท 32 อัฐ²¹ และใบเหยียบย่ำจะมีอายุเพียง 1 ปี ใบเหยียบย่ำจึงเป็นกรรมสิทธิ์ที่ไม่แน่นอน ผู้ถืออาจเปลี่ยนเป็นหนังสือสำคัญอย่างอื่น เช่น ใบจอง หรือ ใบตราจอง

ศูนย์วิทยทรัพยากร

¹⁹ ร.แสงภาค. ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย. เล่ม 2. (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2526), หน้า 333.

²⁰ การออกใบเหยียบย่ำมีหลักพิจารณา คือ (1) ที่นั้นเป็นที่ว่างเปล่า ยังไม่มีผู้ใดจับจองหวงห้ามและรัฐบาลมิได้หวงห้ามไว้ด้วย (2) ผู้ขอจับจองที่ดินเป็นผู้ที่กฎหมายและหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีอนุญาต (3) อนุญาตให้จับจองที่ดินตามกำลังความสามารถของผู้ขอ

²¹ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ.2411-2475)", หน้า 68-69. อ้างถึง ทช. ร.5 กษ. 4.1/14

" ประกาศและพระราชบัญญัติที่ดิน ".

"ใบตราจอง" เป็นใบอนุญาตที่ให้สิทธิ์ในที่ดินอีกลักษณะหนึ่ง การทำประโยชน์ในที่ดินต้องไม่ทิ้งที่ดินว่างเปล่า 3 ปีติดกัน ใบตราจองจึงเป็นกรรมสิทธิ์ไม่ถาวร ดังนั้นที่นาของใบเหยียบย่ำและใบตราจองจึงเป็นพื้นที่ประเภทนาเลื่อนลอย (Shifting Cultivation) ซึ่งในตอนต้นรัชกาลที่ 5 มีการชดชดลองหลายแห่งทำให้มีที่ ๆ ใช้ทำนามากขึ้น จึงออกกฎข้อบังคับวางระเบียบในการออกใบจอง ถ้าราษฎรผู้ทำนานั้นได้ลงแรงหรือออกเงินช่วยในการชดชดลอง อายุความในโฉนดขยายเป็น 5 ปี²² ส่วนการเก็บภาษีรัฐบาลเก็บภาษีตามที่ปลูกพืชจริง ๆ โดยการนับต่อซัง เจ้าของนาฟางลอยมักถือใบจอง จนกว่าพื้นที่เพาะปลูกนั้นจะอุดมสมบูรณ์เป็นนาคู่โค จึงเปลี่ยนเป็นตราแดง

"ตราแดง" เป็นหนังสืออนุญาตให้ถือสิทธิ์ถาวร ผู้ทำนาต้องทำนาในพื้นที่นั้นอย่างถาวร ทั้งนี้พื้นที่ตราแดงจะมีความอุดมสมบูรณ์ ทำนาได้ผลสม่ำเสมอ เจ้าของตราแดงต้องเสียภาษีค่านาเต็มตามเนื้อที่ที่ได้รับไว้ในตราแดงทุกปีและกฎหมายระบุว่าห้ามละทิ้งพื้นที่ติดต่อกันนาน 9 ปี ตราแดงนี้สามารถนำไปขาย โอน จำนำ หรือเปลี่ยนมือได้เช่นเดียวกับตราจอง

ในปี พ.ศ. 2444 มีการเปลี่ยนแปลงหนังสือการถือครองที่นาเป็น "โฉนดแผ่นที่"²³ ซึ่งเป็นหนังสือสำคัญที่แสดงกรรมสิทธิ์ในที่ดินทุกประการ ถือเป็นกรรมสิทธิ์ที่ทำตามแบบกฎหมายสมัยใหม่ของตะวันตก การขยายตัวของการผลิตและการค้าข้าว เป็นผลให้ที่ดินก็เป็นสิ่งที่มีค่า และมีราคาตามความต้องการของตลาดไปพร้อมๆ กับการจับจองที่ดินเพื่อการเพาะปลูกที่ขยายตัวสูงขึ้น จึงนำไปสู่ปัญหาการแย่งที่ดินและการแสวงหาซื้อที่ดิน ในส่วนของชาวนามักมีปัญหาในการได้มาของที่ดิน ซึ่งจำเป็นต้องจับจองและเช่าที่ดินเพื่อทำนา ถ้าเป็นชาวนาที่มีฐานะดีก็จะมีการเช่าและซื้อในโครงการพัฒนาที่ดินของบริษัทเอกชนอีกทอดหนึ่ง ส่วนชาวนาที่ยากจนจะใช้วิธีได้มาของกรรมสิทธิ์โดยการจับจอง เพราะการจับจองเป็นวิธีการที่ชาวนาไม่ต้องเสียเงิน แต่เป็นการยากลำบากในการแสวงหาที่ดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ในช่วงของการขยายตัวของเศรษฐกิจ ชาวนาที่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้นส่วนใหญ่มักจับจองและทำมาหากินในที่แห่งนั้นเป็นเวลานานแล้ว ในช่วงแรก ๆ ของการจับจองนั้น ส่วนหนึ่งเกิดจากการขยายตัวพื้นที่การเพาะปลูกข้าว ในขณะที่การขยายตัวของการเพาะปลูกข้าวก็มีผลมาจากการขยายการชดชดลองสายต่าง ๆ เช่นกัน ชาวนาจึงพากันมาจับจองและขยายพื้นที่การเพาะปลูกในที่

²² ร.แลงกาด. ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย เล่ม 2., หน้า 330.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 333.

ดังกล่าว แต่ที่ดินโดยมากมักมีเจ้าของแล้ว ซึ่งชาวนาส่วนหนึ่งก็เลี้ยงไปหาที่ดินแห่งอื่นและชาวนาบางกลุ่มก็เลือกที่จะเช่าที่ดินซึ่งมีเจ้าของ เช่น ชาวนาในบริเวณกรุงเก่าได้ขยายการจับจองที่นาของตนเองมาทางใต้ ซึ่งเป็นทุ่งรกร้างและมีปัจจัยดึงดูดขยายพื้นที่ลงมา คือ เป็นบริเวณที่อยู่ใกล้เมืองหลวงใหม่²⁴ ส่วนการซื้อที่ดินของชาวนามิที่มีทุนสามารถซื้อที่ดินได้หลายทาง ได้แก่ ซื้อที่ดินจากบริเวณที่รัฐบาลชดเชยผ่านไป หรือซื้อที่ดินจากคลองที่เอกชนขุด

การขยายพื้นที่การเพาะปลูกเพื่อให้ได้ผลผลิตจำนวนเพิ่มขึ้น จึงสัมพันธ์กับการครอบครองที่ดินหรือที่นาของชาวนา จากงานเขียนของ เดวิด บรูซ จอห์นสัน ที่อ้างถึงคำบอกเล่า เจมส์ แมคคาร์ธี ผู้มาทำการสำรวจที่ดินให้แก่รัฐบาล เมื่อปี พ.ศ. 2423 ไม่มีการเพาะปลูกในตอนเหนือของคลองแสนแสบเลย ในทางตรงกันข้าม บริเวณนี้เต็มไปด้วยช้างป่าที่อันตราย และ ใน 7 ปีต่อมา (พ.ศ.2430)แมคคาร์ธีได้กลับมาที่เดิม และรายงานความเปลี่ยนแปลงว่า "...เจ็ดปีมาแล้ว ข้าพเจ้าได้มาในที่เหล่านี้... มีความประหลาดในตาอย่างที่สุดที่ได้มาเห็นที่ ๆ เป็นป่า พอมาเป็นทุ่งนาไปหมดนั้น เมื่อข้าพเจ้าออกมาครั้งก่อนนั้นที่เหล่านี้ไม่มีสิ่งใดเลย เป็นแต่ป่าพงดง ช้างป่าทั้งนั้น ..." ²⁵ บริเวณที่แมคคาร์ธี กล่าวถึงเป็นพื้นที่แนวยาวจากคลองแสนแสบเข้าสู่ตอนใต้ของเขตโครงการรังสิตระหว่างทศวรรษ 2430 การขยายเข้าสู่ฝั่งตะวันออกเพิ่มขึ้น โดยมีประชาชนมากกว่าแสนคนได้เข้ามาจับจองบริเวณที่เคยเป็นป่า ซึ่งได้รับการปรับปรุงโดยบริษัทชดเชยแลคูนาสยาม ทำให้พื้นที่ดินสำหรับการเพาะปลูกในฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยามีจำนวนเพิ่มขึ้น และมีชาวนาอพยพเข้าไปจับจองซื้อและเช่าทำนาจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม ชาวนาที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณรังสิตส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน แต่จะเช่าจากเจ้าของที่ดินแล้วทำเป็นปี ๆ ไป ในขณะที่ชาวนาในแถบคลองแสนแสบส่วนใหญ่เป็นเจ้าของที่ดิน

²⁴ จอห์นสัน, เดวิด บรูซ. สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473., หน้า 40 และ สุวิทย์ ไพบยวัฒน์, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2394-3475", หน้า 168.

²⁵ จอห์นสัน, เดวิด บรูซ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 55. อ้างถึง กจช. กส.: แผนกหนังสือเก่า: 62,2483, แมคคาร์ธี ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, 6 เมษายน 2438 มีข้อมูลมากมายที่กล่าวถึงช้างบนบริเวณฝั่งตะวันออก รวมทั้งที่อยู่ใน กจช.ร.5 ก.1/9, เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์กราบบังคมทูลต่อรัชกาลที่ 5, 16 พฤศจิกายน 2448; และ กจช.กส.: แผนกหนังสือเก่า 46, 1794, รายงานของ F.H.Giles, 1898, pp. 7-11.

ขนาดของที่ดินที่ชาวนามีนแบ่งเป็น 3 ขนาด คือ

(1) นาขนาดเล็ก เป็นนาของครอบครัวที่มีสมาชิก 3-4 คน มีพื้นที่เพาะปลูก 5-50 ไร่

(2) นาขนาดกลาง เป็นนาที่มีขนาด 50-100 ไร่ มีสมาชิก 5-6 คน และอาจมีลูกจ้างเพิ่มในฤดูกาลทำนาอีก 1-2 คน

(3) นาขนาดใหญ่ เป็นนาของพวกเจ้าที่ดินที่อาจเป็นผู้มีฐานะดีที่สุดในหมู่บ้าน และเป็นของพวกเจ้านายเชื้อพระวงศ์ที่มาจับจอง หรืออาจได้รับพระราชทานที่ดินจากพระมหากษัตริย์ ที่ดินขนาดใหญ่มีพื้นที่เกิน 100 ไร่ขึ้นไป ส่วนใหญ่มาประเภทนี้ต้องใช้ลูกจ้างจำนวนมาก ซึ่งลูกจ้างเหล่านั้นมักเป็นแรงงานจากทางภาคอีสานเป็นพวกลาวอีสาน ที่ดินดังกล่าวเจ้าที่ดินมักแบ่งให้ชาวนาที่ไม่มีที่นาเช่าทำกันหลาย ๆ ครอบครัว เก็บค่าเช่านาเป็นรายได้²⁶

อย่างไรก็ตามราคาที่ดินและการได้มาซึ่งกรรมสิทธิ์ในที่ดินก็เป็นปัญหาในการแสวงหาที่ดินของชาวนาอย่างมาก ประกอบกับที่ดินเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญสำหรับการเพาะปลูก ที่ดินที่อุดมสมบูรณ์หรือที่พัฒนาส่วนใหญ่เป็นที่ดินของเจ้าที่ดินรายใหญ่ คือ กลุ่มเชื้อพระวงศ์ กลุ่มขุนนางบรรดาศักดิ์ ดังนั้น ความต้องการพื้นที่การเพาะปลูกของชาวนา จึงจำเป็นต้องอาศัยการเช่าพื้นที่ของเจ้าที่ดินรายใหญ่ทำการเพาะปลูก หลังการผลิตจะต้องเสียค่าเช่าหรือดอกเบี้ยหรือเสียผลผลิตบางส่วนเป็นค่าตอบแทนแก่เจ้าของที่ดิน

1.2.2 แรงงาน เป็นปัจจัยที่สำคัญของกระบวนการเพาะปลูกอย่างหนึ่ง นับตั้งแต่การบุกเบิกที่ดิน การเตรียมการไถหว่าน การปักดำ การเก็บเกี่ยว การนวด ตลอดจนการแปรรูปข้าวเปลือกมาเป็นข้าวสาร แรงงานที่หมายถึงนี้ คือ แรงงานคน ภายหลังจากการยกเลิกระบบไพร่ ระบบทาส ทำให้แรงงานมากขึ้น ซึ่งเป็นแรงงานชาวนาอิสระจำนวนมาก โดยเฉพาะแรงงานลาวอีสานที่มารับจ้างในการทำนา ความจำเป็นในการใช้แรงงานชาวนาในภาคกลางกับพื้นที่ของการเพาะปลูกที่ขยายตัวอย่างกว้างขวาง การจ้างแรงงานมาช่วยในการทำนาที่ขยายตัวออกไปของชาวนา แทนการขอแรงงานจากเพื่อนบ้าน เช่น การลงแขก ซึ่งถือว่าเป็นผลให้วัฒนธรรมการดำรงชีวิตของชาวนาได้รับผลกระทบด้วย เพราะความจำเป็นในการจ้างแรงงานชาวนาอิสระมากขึ้น

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.

การทำงานด้วยวิธีการจ้างแรงงานมาช่วยในการทำงานของชาวนาในภาคกลาง เริ่มตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 4 อัตราค่าจ้างก็ขึ้นกับงานและฤดูกาล และมีการใช้แรงงานอย่างจริงจัง ใน พ.ศ. 2433 เป็นต้นมา การจ้างแรงงานในภาคกลางนั้นลูกจ้างคนภาคกลางหายากมาก ทั้งคนภาคกลางส่วนมากมีอาชีพการทำนาเช่นกัน และคนภาคกลางก็ไม่นิยมจ้างแรงงานจากคนภาคเดียวกัน เนื่องจากค่าจ้างของลูกจ้างคนไทยภาคกลางจะเรียกค่าจ้างแพง การหาลูกจ้างจึงยากลำบาก ชาวนาภาคกลางจึงได้หาลูกจ้างทำนาจากภาคอื่น คือ แรงงานจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือ ภาคอีสาน เป็นแรงงานที่มีค่าจ้างน้อย การจ้างแรงงานจากลาวอีสานจึงมีมาก แรงงานลาวอีสานที่มารับจ้างทำนาในภาคกลางขณะนั้น ส่วนใหญ่พบว่ามาจากมณฑลทางภาคอีสานทั้ง 3 มณฑล คือ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอีสาน และมณฑลอุตรดิตถ์ เมืองที่แสดงหลักฐานว่าเป็นถิ่นฐานเดิมของลาวอีสาน คือ สระบุรี อุบล ร้อยเอ็ด ยโสธร และวาปี²⁷ สาเหตุที่แรงงานอีสานเดินทางมารับจ้างทำนาในภาคกลาง เพราะ สภาพพื้นที่การเพาะปลูกในภาคอีสานประสบภัยธรรมชาติ เกิดความแห้งแล้งทำนาไม่ได้ผล

แรงงานลาวอีสาน จึงเป็นแรงงานที่มีปัจจัยที่จำเป็นต่อการทำนาในภาคกลาง ซึ่งต้องใช้แรงงานจำนวนมาก และถ้าแรงงานลาวอีสานไม่ลงมาจ้าง ก็กลายเป็นปัญหาแก่การทำนาได้ จะพบว่า เมื่อ พ.ศ. 2451 สมัยรัชกาลที่ 5 ได้ทรงประกาศยกเว้นให้ลูกจ้างที่มาจาก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มารับจ้างทำนาในภาคกลางไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการทหาร โดยให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดรและอีสาน ทำหนังสือรับรองให้แก่ผู้ที่จะมารับจ้างทำนาไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการทหาร²⁸

1.2.3 ทุน ในการทำนาจำเป็นต้องมีเงินจำนวนหนึ่งสำหรับเป็นทุน ซึ่งทุนที่ใช้ในการทำนาของชาวนาอาจแยกเป็น 2 ประเภท คือ (1) ทุนประจำ และ (2) ทุนหมุนเวียน ได้แก่ ทุนประจำ เป็นทุนที่ชาวนาได้ลงทุนไปแล้วใช้ทำประโยชน์ได้นาน เช่น ใช้ซื้อโค กระบือ ซื้อเครื่องมือในการทำนา เป็นต้น ชาวนาต้องใช้จ่ายเงินทุนในทุนประจำแต่ละปีมาก ในด้านกระบือหรือควาย ราคาของกระบือที่ชาวนาจะต้องลงทุนนั้นมีราคาแตกต่างกันในแต่ละปี ส่วนในด้านเครื่องมือในการทำนาที่สำคัญ เช่น ไถ เคียว คราด เป็นต้น ซึ่งค่าใช้จ่ายสำหรับเครื่องมือในการทำนาก็มีความจำเป็นต่อการทำนาบางปีราคาสูงต่ำราคาแตกต่างกันไป

²⁷ สุวิทย์ ไพบยวัฒน์, หน้า 173-174.

²⁸ เรืองเดียวกัน.

ทุนหมุนเวียน ได้แก่ ค่าอาหาร ค่าเครื่องอุปโภคบริโภค ค่าจ้างค่าเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูก และปุ๋ย ในด้านค่าเครื่องอุปโภคบริโภค ค่าใช้จ่ายดังกล่าวนี้รวมถึงการใช้จ่ายในเรื่องค่าอาหาร เสื้อผ้าของชาวนาและลูกจ้างด้วย ค่าใช้จ่ายของทุนประเภทนี้มีแนวโน้มสูงขึ้นอย่างมากในทศวรรษ 2440 ทำให้ค่าครองชีพที่สูงขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2450 ชาวนาจึงละทิ้งการทำนาในที่นาร้างสิต จากสถานะการดังกล่าวนี้พิจารณาได้จากรายงานของเจ.ซี.บาร์เน็ต (J.C. Barnett) เกี่ยวกับการสำรวจราชการในพื้นที่ที่ปลูกข้าวหลายแห่งต่อเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ ว่า "...ระหว่าง 5 ปีที่ผ่านมาั้น ราคาข้าวเปลือกลดลงจาก 20% ถึง 40% ...ค่าแรงงานเพิ่มจาก 20% ถึง 50% ...ราคาควายเพิ่มจาก 20% ถึง 40%...ค่าเครื่องนุ่งห่มเพิ่มเกือบ 50% ...และค่าครองชีพโดยทั่ว ๆ ไป ก็แพงขึ้นกว่าแต่ก่อน"²⁹

ตัวอย่างรายการเสียค่าใช้จ่ายในการลงทุนของชาวนาส่วนหนึ่งในภาคกลาง คือ ต้องเสียค่าเช่านา ค่าจ้างคนทำนา ซื้อข้าวปลูก ซื้อกระบือ ค่าอาหารเลี้ยงลูกจ้าง ซื้อไถ ซื้อคราด ซื้อโกกใส่กระบือ ซื้อเชือกคร่าวไถ ซื้อเชือกผูกกระบือ ซื้อกระทาบใส่คอกระบือ ซื้อแอกน้อย ซื้อหนังร้อยแอกน้อย ซื้อแอกสำหรับคราดนา ซื้อห่อหมูไถนา 5 หัว ซื้อผานไถนา³⁰

ปัจจัยในเรื่องของทุนอาจรวมถึง ค่าเช่า และการกู้ยืมเงินเพื่อการเพาะปลูก ซึ่งจัดเป็นต้นทุนการผลิต เป็นสิ่งจำเป็นในการลงทุนสำหรับชาวนาที่ไม่มีทุนเพียงพอและชาวนาที่ไม่มีที่ดินเป็นของตนเองก็ต้องเช่าของคนอื่น การเช่าที่นาของชาวนานั้นส่วนใหญ่จะเช่าทำ ให้ได้กำไรบ้าง ส่วนอัตราค่าเช่าที่ดินก็มีราคาแตกต่างกันไปตามลักษณะของที่ดินในแต่ละแห่ง การเช่าที่นามีทั้งที่ผู้เช่าต้องเสียภาษีค่านาเองและที่เจ้าของเป็นผู้เสีย ซึ่งถ้าเจ้าของที่ดินเป็นผู้เสียก็มักคำนวณเพิ่มค่านารวมกับค่าเช่านาด้วย ชาวนาที่ไม่มีทุนในการทำนาก็มีการกู้ยืมจากผู้มีฐานะดี เช่น จากเจ้าของนา อันเป็นผลให้ชาวนาต้องต้องชำระเงินทั้งต้นทุนและดอกเบี้ยแก่เจ้าหนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

²⁹ จอห์น สตัน, เดวิด บรูซ. สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423 - 2473., หน้า 161.

³⁰ หจช.ร.6 น.31.3/61 เรื่องบันทึกข้อตกลงตัดค่านาจักตราค่าข้าวของเจ้าคุณเสนาบดีกระทรวงนครบาล วันที่ 18 พฤศจิกายน - 1 กุมภาพันธ์ 2462.

1.2.4 การชลประทาน เมื่อรัฐบาลสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ได้มีการสนับสนุนการขุดคลองจำนวนมากโดยรัฐบาล เพื่อการคมนาคม และรัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการสนับสนุนการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร โดยเริ่มจากการอนุมัติให้เอกชนพัฒนาที่ดินในหลายแหล่งของภาคกลาง ทำให้การขยายตัวทางการปลูกข้าวมีสูงขึ้น ระบบการชลประทานจึงเข้ามามีบทบาทในการส่งเสริมการเพาะปลูก ซึ่งการทำนาสมัยดั้งเดิมของภาคกลางส่วนใหญ่อาศัยน้ำตามธรรมชาติ คือ น้ำฝน และน้ำท่า

น้ำฝน

การพิจารณาสภาพน้ำฝนในประเทศไทย โดยเฉพาะในเขตที่ราบภาคกลาง อาจพิจารณาจากปริมาณน้ำฝนที่ตกในประเทศไทย ส่วนใหญ่ที่เป็นปัญหาคือ การที่ปริมาณน้ำฝนมีไม่เพียงพอสำหรับการทำนา ในสมัยที่นาย เจ โฮมาน วัน เดอ ไฮเด (J.Homan Van der Heide) วิศวกรชลประทาน ซึ่งเข้ามาสำรวจและจัดทำโครงการชลประทานในปี 2445³¹ ได้กล่าวถึงบริเวณที่ราบภาคกลาง (Lower Menam Valley ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ตามความหมายของไฮเด คือ บริเวณตั้งแต่ชัยนาท ลงมา) ว่า มีฝนตกน้อยและมีผลให้ทำนาไม่ได้เต็มที่

น้ำท่า

น้ำท่า ก็คือ น้ำฝนที่ตกลงมาตามธรรมชาติ บางส่วนไหลลงสู่แม่น้ำลำธาร หรือหนองบึงระดับน้ำจะสูงขึ้นหรือต่ำลง ก็เป็นไปตามปริมาณของน้ำฝน สำหรับระดับน้ำท่าในที่ราบภาคกลางที่เป็นประโยชน์กับการเพาะปลูกต้องมีระดับน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาถึงระดับเท่ากับ 3.50 M.S.L. (เทียบระดับน้ำทะเล) หมายความว่า ฝนต้องตกทางต้นแม่น้ำให้พอเพียง ซึ่งพบว่าไม่ค่อยจะเป็นไปตามที่ต้องการ ระดับน้ำที่จังหวัดอยุธยา ตั้งแต่ พ.ศ. 2374 - 2496³² พบว่ามีที่ม่น้ำท่าปกติ 53 ปี หรือคิดเป็น 45.3 เปอร์เซ็นต์ และมีที่ม่น้ำท่าแล้งมากที่สุด 4 ปี หรือคิดเป็น 3.4 เปอร์เซ็นต์ ซึ่งอาจรวมปีที่แล้งน้อยไปถึงแล้งมากที่สุด รวมเป็น

³¹สิริลักษณ์ สักดิ์เกรียงไกร. "การชลประทานในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย" จุลสารวิชาการสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ฉบับที่ 2 ปีที่ 1 (กุมภาพันธ์ 2529), หน้า 35-36.

³²สุนทรী อาสะไวย์, "การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ.2493", หน้า 12-13.

60 ปี หรือคิดเป็น 50.3 เปอร์เซ็นต์ และมีพื้นที่น้ำมาก น้ำหลากท่วมพืชผลเสียหายอยู่ 4 ปี หรือคิดเป็น 3.4 เปอร์เซ็นต์ แสดงให้เห็นถึงปัญหาน้ำน้อยไม่เพียงพอกับการเพาะปลูก จึงจำเป็นต้องหาน้ำมาเพิ่ม ดังนั้น การพยายามที่จะใช้น้ำให้มีประโยชน์สูงสุด จึงมีแนวคิดเรื่องการจัดระบบเก็บกักน้ำ ส่งน้ำ และระบายน้ำที่เหมาะสม หรือที่เรียกว่า การจัดสร้างระบบชลประทาน³³

การผลิตข้าวของชาวนาจำเป็นต้องอาศัยน้ำสำหรับการเพาะปลูก วิธีการผลิตแบบดั้งเดิมจะพึ่งพาแหล่งน้ำตามธรรมชาติ เมื่อเกิดภาวะฝนแล้ง หรือน้ำท่วม จึงมีผลกระทบต่อผลผลิตการจัดการระบบการส่งน้ำเป็นสิ่งจำเป็นในการแก้ปัญหาการผลิต ซึ่งรัฐบาลนำมาใช้ในการจัดหาแหล่งน้ำในทางการเกษตรกรรม ปี พ.ศ. 2457 ได้มีการโอนแผนกทางน้ำ และการอื่น ๆ ซึ่งเกี่ยวกับน้ำในกรมทางมาขึ้นกระทรวงเกษตรราธิการ ตั้งขึ้นเป็นกรมทตน้ำ เพื่อจัดการส่งน้ำไปทำการเพาะปลูก (คำว่า ทตน้ำ หมายความว่าแต่เพียงกิจการปิดกั้นลำน้ำ เป็นแผนกหนึ่งของการส่งน้ำ ส่วนงานที่กรมทตน้ำได้ปฏิบัติอยู่จริงในเวลานั้น มีการทตน้ำ ชุดคลอง ส่งน้ำตามลำคลองที่ชุดและใช้เครื่องสูบน้ำต่าง ๆ เพื่อสูบน้ำขึ้นช่วยเหลือการเพาะปลูกทั่วไป หาได้ทำการทตน้ำแต่อย่างเดียวไม่) *

³³ เรื่องเดียวกัน.

*ในสมัยรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2470) ได้มีการเปลี่ยนกรมทตน้ำเป็นกรมชลประทาน โดยอ้างคำภาษาอังกฤษ IRRIGATION นั้น มุ่งหมายถึงการส่งน้ำด้วยวิธีการต่าง ๆ กิจการชลประทานจึงหมายถึง การส่งน้ำเพื่อการเพาะปลูกและได้มีความหมายเพิ่มตามกิจการที่ขยายออกไป คือ พระราชบัญญัติการชลประทานราษฎร์ พ.ศ. 2482 ให้ความหมาย การชลประทานว่า "กิจการที่บุคคลได้จัดทำขึ้น เพื่อส่งน้ำจากทางน้ำ หรือแหล่งน้ำใด ๆ เป็นต้นว่า แม่น้ำ, ลำธาร, ห้วย, หนอง, คลอง, บึง, บาง ไปใช้ในการเพาะปลูก และให้หมายถึงกิจการที่ได้จัดทำขึ้นเพื่อป้องกันการเสียหายแก่การเพาะปลูกอันเกี่ยวกับน้ำ" และพระราชบัญญัติการชลประทานหลวง พ.ศ. 2485 ให้ความหมายว่า " กิจการที่รัฐบาลจัดทำเพื่อส่งน้ำจากทางน้ำ หรือแหล่งน้ำไปใช้ในการเพาะปลูก และหมายความถึงการป้องกันการเสียหายแก่การเพาะปลูกอันเกี่ยวกับน้ำ ทั้งรวมถึงการคมนาคมทางน้ำ ซึ่งอยู่ในเขตชลประทานนั้นด้วย " อ้างจาก อตุล อิมโอชา, เขื่อนในประเทศไทย เล่ม 1 (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2530), หน้า 7-9. และ กฎหมายประจำศก เล่ม 55 (ภาค 1) พ.ศ. 2485 (ตอนที่ 1).

การขุดคลองกับการพัฒนาการชลประทาน

กิตติ ตันไทย ศึกษาเกี่ยวกับคลองระบบเศรษฐกิจของไทย พ.ศ. 2367-2453 (2520) ได้ระบุว่า การขุดคลองตั้งแต่สมัยอยุธยา จนถึงรัชกาลที่ 3 นั้น ส่วนใหญ่ขุดขึ้นเพื่อการคมนาคมเป็นสำคัญ บางครั้งก็เพื่อการยุทธศาสตร์ เช่น คลองแสนแสบ หรือเพื่อเป็นคูเมือง เช่น คูเมืองสมัยอยุธยา สมัยธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 แต่ต่อมาใช้เป็นการคมนาคมทั้งสิ้น ในรัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองชั้น 7 คลอง เป็นการขุดคลองเพื่อการคมนาคม 5 คลอง ขุดเพื่อเป็นคูเมือง 1 คลอง และขุดเพื่อการเอาดินมาทำถนนอีก 1 คลอง การเปลี่ยนแปลงนโยบายการขุดคลองในสมัยรัชกาลที่ 5 เปลี่ยนเป็นการขุดเพื่อการคมนาคม และขยายพื้นที่การเพาะปลูกไปด้วย การขยายพื้นที่การเพาะปลูกโดยการขุดคลอง ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น รัฐบาลจะส่งเสริมให้เอกชนดำเนินการเป็นส่วนใหญ่ โดยรัฐบาลเป็นผู้สนับสนุนในลักษณะการให้ผลประโยชน์ในกรรมสิทธิ์ที่ดินสองฝั่งเป็นสิ่งตอบแทน

เมื่อพิจารณาถึงพัฒนาการการขุดคลองสายต่าง ๆ อาจลำดับความสำคัญของการวัตถุประสงค์ของการขุดคลองที่สอดคล้องกับการขยายตัวของการผลิตข้าวได้ตั้งแต่การขุดคลองก่อน พ.ศ. 2420 การขุดคลองในช่วงนี้เป็นการขุดคลองเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคม ส่วนการขยายพื้นที่การเพาะปลูกจะเป็นผลพลอยได้อย่างหนึ่งเท่านั้น ซึ่งนโยบายของรัฐยังไม่คำนึงถึงประโยชน์อันนี้ เพราะ สินค้าข้าวยังไม่เฟื่องฟูมาก การขุดคลองช่วง พ.ศ. 2420 ถึง พ.ศ. 2433 การขุดคลองช่วงนี้รัฐบาลได้เล็งเห็นผลพลอยได้จากการเพาะปลูกข้าว แต่การคมนาคมยังมีความสำคัญใกล้เคียงกับการขยายตัวของพื้นที่นา และการขุดคลองช่วง พ.ศ. 2433 - 2453 เป็นต้นไป จัดเป็นช่วงที่น่าสนใจเพราะเอกชนเข้ามามีบทบาทในการขุดคลอง และเป็นช่วงที่มีการขยายที่ดินอย่างกว้างขวาง ถึงแม้ผู้ขุดคลองจะหวังกำไรจากการขุดคลองก็ตาม แต่ก็ก็เป็นผลต่อการเปิดพื้นที่การเพาะปลูก รัฐบาลได้ทำการขุดคลองเพื่อการรักษาผลประโยชน์ของคลองสายต่าง ๆ ที่ได้ขุดก่อนแล้ว ด้วยการขุดคลองสายใหญ่นำน้ำไปหล่อเลี้ยงคลองสายต่าง ๆ³⁴ และพัฒนาการของการขุดคลองในช่วงนี้ได้เริ่มเอาแนวคิดของผู้เชี่ยวชาญ

³⁴ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2411-2475)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522), หน้า 3.

ต่างประเทศเข้ามาพัฒนาแหล่งน้ำ เพื่อการส่งเสริมการเกษตรกรรมผู้เชี่ยวชาญที่มีบทบาทสำคัญ คือ นายเจ. โฮมาน วัน เดอ ไฮเด (J. Homan Van der Heide) วิศวกรชาวฮอลันดา (รับจ้างในปี 2445) และเซอร์ โทมัส วอร์ด (Sir Thomas Ward) ผู้เชี่ยวชาญด้านการชลประทานของรัฐบาลอังกฤษ (เข้ามาในเดือนกันยายน พ.ศ. 2456)

ในช่วงตั้งแต่ปี 2453 จัดเป็นช่วงที่การเปลี่ยนแปลงของการผลิตและการค้าข้าวมีการขยายตัวมากขึ้น ในขณะที่วิธีการทำนาและเทคนิคการผลิต ซึ่งเป็นขั้นตอนสำคัญของกระบวนการผลิตยังคงไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก การผ่านกระบวนการผลิตในขั้นตอนต่าง ๆ ยังเป็นแบบดั้งเดิม และจำเป็นต้องใช้ต้นทุนต่ำ ไม่ซับซ้อนมากนัก ในทางตรงข้าม การสนับสนุนจากการพัฒนาที่ดินและแหล่งน้ำตามนโยบายของรัฐบาล เป็นผลให้ปัจจัยการผลิตมีการขยายตัวมากขึ้น ซึ่งในส่วนของหน่วยงานรัฐบาล พบว่า มีการจัดตั้งกรมคลอง* กระทรวงเกษตรราธิการ เมื่อวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2445 เพื่อการเพาะปลูกและการคมนาคมทางน้ำที่ต้องอาศัยทางลำคลองเป็นสำคัญ คลองซึ่งมีอยู่แล้วยังไม่ได้รับการรักษาได้เพียงพอ กระทรวงเกษตรราธิการจึงได้บำรุงและรักษากล่องเก่าที่มีอยู่แล้ว และที่ขุดขึ้นใหม่ให้เรียบร้อย จึงได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติรักษากล่องและมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติรักษาทำนบเมื่อ พ.ศ. 2445³⁵ และจากเหตุการณ์สำคัญในปี 2451 น้ำท่วมครั้งใหญ่สร้างความเสียหายให้พื้นที่การทำนาข้าวจำนวนมาก การระบายน้ำออกจากพื้นที่นาทางประตูน้ำได้น้อย แสดงถึงความล้มเหลวของกรมคลองในครั้งนั้น

ปัญหาการทำนาไม่ได้ผลในปี 2453 - 2456 เนื่องจากฝนแล้งซึ่งมีน้ำไม่เพียงพอกับการเพาะปลูก รัฐบาลจึงตั้งคณะกรรมการขึ้นชุดหนึ่ง โดยมี พระเจ้านิยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการเป็นประธาน คณะกรรมการชุดนี้ได้เสนอ

*วันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2455 มีการโอนกรมคลองเป็นกรมทาง สังกัดกรมโยธาธิการ ต่อมาเปลี่ยนกรมโยธาธิการเป็นกระทรวงคมนาคม การขุดคลองเพื่อการคมนาคมทางน้ำจึงเป็นนโยบายของรัฐอย่างหนึ่ง ในขณะนั้นการพัฒนากิจการคมนาคมด้วยทางรถไฟ และทางบกก็มีการขยายตัวมาแล้ว

³⁵ พวงเพชร สุวัตินกวีกุล, "เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ พ.ศ. 2435-3475 (ค.ศ. 1892-1932)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522), หน้า 62-63.

รายงานว่า รัฐบาลจำเป็นต้องพัฒนาระบบชลประทานอย่างจริงจัง³⁶ และวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2457 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมคลองชั้นใหม่เรียกว่า กรมทตนา³⁷

ปัญหาเรื่องน้ำเพื่อการเกษตรกรรมเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายรัฐบาล มีการรื้อฟื้นโครงการสำคัญ ๆ และพบว่าการตั้งงบประมาณของโครงการได้เพิ่มขึ้น แต่การพัฒนาตามโครงการต่าง ๆ ของรัฐบาลเป็นเพียงการจัดสรรงบประมาณแผ่นดินที่มีจำนวนจำกัด ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ กรมหลวงจันทบุรีนฤนาถทรงแสดงความคิดเห็นขัดแย้งและยับยั้งการขยายตัวของงบประมาณทหาร โดยทรงคำนึงถึงการกู้เงินมาลงทุนปรับปรุงทางเศรษฐกิจ แต่งบประมาณในด้านการป้องกันประเทศยังมีแนวโน้มที่เพิ่มขึ้น ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 6 ปรากฏว่าเกิดภาวะขาดแคลนเงินรายจ่าย รัฐบาลไม่อาจจัดสรรงบประมาณได้ตามปกติ จึงกลายเป็นอุปสรรคในการพัฒนาประเทศหลายด้าน การทุ่มเทเงินเป็นจำนวนมากเพื่อสร้างทางรถไฟ โดยใช้เงินคงคลังตั้งแต่ พ.ศ. 2457 - 2465 เป็นเงิน 26.1 ล้านบาท ทำให้รัฐบาลไม่สามารถบรรลุถึงเป้าหมายตามโครงการชลประทานของ วอร์ด³⁸ เนื่องจากต้องดำเนินการสร้างทางรถไฟและการชลประทานควบคู่กันไปโดยใช้เงินคงพระคลังเท่าที่มีอยู่ เป็นผลให้เงิน

³⁶ สุนทรী อาสะไวย์, "การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2493", หน้า 86.

³⁷ โดยให้ความสำคัญต่อแหล่งน้ำเพื่อการเพาะปลูกข้าว แต่การพัฒนาแหล่งน้ำในส่วนของการชลประทานในช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ 6 ยังไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ทั้งที่ รัฐบาลไม่ได้ปฏิบัติอย่างจริงจัง เนื่องจากงบประมาณเพื่อใช้ในการพัฒนาด้านการเกษตรยังมีน้อยมาก และไม่สามารถสร้างโครงการใหญ่ ๆ ตามที่ผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศเสนอไว้ การพัฒนาแหล่งน้ำจึงเป็นเพียงโครงการขนาดเล็กย่อย ๆ และเป็นโครงการที่เป็นพื้นที่รัฐบาลกำหนด เช่น โครงการแถบรังสิต การพัฒนาพื้นที่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก เป็นต้น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่อกรมทตนาเป็นกรมชลประทาน เมื่อ 20 มีนาคม พ.ศ. 2470

³⁸ พรเพ็ญ ยันตระกุล, "การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517), หน้า 116.

ด้านชลประทานที่จะได้รับมีลดน้อยลง³⁹

ตามโครงการชลประทานในปี พ.ศ. 2445 ของ เจ. โยมาน วันเดอร์ ไฮเด. กำหนดจะจัดระบบชลประทานในเขตที่ราบภาคกลางตอนล่าง ตั้งแต่ชัยนาทลงมาถึงอ่าวไทย ลักษณะของงานคือ ใช้วิธีการท่อน้ำและส่งน้ำ หรือการทำเหมืองฝาย (Diversion Irrigation) โดยการสร้างเขื่อนท่อน้ำ หรือฝายท่อน้ำ เพื่อท่อน้ำหรือปิดกั้นทางน้ำโดยยกระดับน้ำในแม่น้ำให้สูงตามที่ต้องการแล้วชุดคลองส่งน้ำจากลำน้ำไปตามระดับ จากลักษณะของโครงการชลประทานที่ไฮเด เสนอข้างต้น พบว่า มีลักษณะเหมือนกับโครงการเจ้าพระยา ซึ่งสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2493 จัดเป็นวิธีการชลประทานแบบไม่จำกัดที่ดิน (extensive approach) คือ เมื่อมีการสร้างระบบเก็บกักและส่งน้ำแล้ว จะปล่อยน้ำท่วมเข้าเนื้อที่นาในบริเวณที่กว้างที่สุด หลังจากนั้นจึงสร้างระบบระบายน้ำ เพื่อควบคุมการส่งน้ำและระบายน้ำในที่นาแต่ละแปลง (โครงการชลประทานลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของ วัน เดอ ไฮเด (Van der Heide) ถูกตัดทิ้งไป ทั้ง ๆ ที่ในประเทศไทยมีฝนตกไม่มากพอให้ทำนาให้ได้ผลบริบูรณ์ทุกปี)⁴⁰ ส่วนโครงการของเซอร์ โทมัส วอร์ด (Sir Thomas Ward) ไม่ได้ให้ความสำคัญกับการสร้างเขื่อน ซึ่งแตกต่างไปจากโครงการของไฮเด เพราะวอร์ด เห็นว่าการสร้างเขื่อนต้องใช้เงินจำนวนมาก และมีปัญหาที่ดินมากเกินไปผลเมืองของประเทศซึ่งมีอยู่จำนวนน้อยจะสามารถพัฒนาให้เกิดประโยชน์ได้ ด้วยเหตุนี้ โครงการที่วอร์ดเสนอให้จัดทำได้แก่ โครงการชลประทานในขนาดย่อม ๆ ที่แยกต่างหากจากกัน เป็นลักษณะการพัฒนาแบบจำกัดที่ดิน (intensive approach) คือ การพัฒนาที่ดินที่มีอยู่ให้มีผลผลิตสูงขึ้นโดยอาศัยการชลประทานเข้าช่วย⁴¹ เพื่อช่วยเหลือทำนาเขตคลองรังสิต โครงการที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ โครงการป่าสักใต้ เป็นโครงการตามคำแนะนำของวอร์ด เริ่มเมื่อ พ.ศ. 2458 มีการออกพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดินที่อยู่ในเขตที่ก่อสร้างโครงการชลประทาน วันที่ 3 มีนาคม พ.ศ. 2458 และการดำเนินงานยังเป็นไปอย่างล่าช้า เนื่องจากภาวะสงครามทำให้ขาดแคลนวัสดุก่อสร้างเชื้อเพลิง รวมทั้งปัญหาในการขนส่งและค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างสูงขึ้นกว่าที่ประมาณ

³⁹วันเพ็ญ สุจิตโต, "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถกับงานด้านการคลัง พ.ศ. 2450 - 2474", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัย ภาควิชาประวัติศาสตร์ วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 176.

⁴⁰สุวิทย์ ไททยวัฒน์, หน้า 235. อ้างถึง James c. Ingram , p.53.

⁴¹สุนทรী อาสะไวย์, "การพัฒนาาระบบชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2493".

1.2.5 พันธุ์ข้าวและปุ๋ย

คำว่า ข้าว ในภาษาลาติน (ศตวรรษที่ 18) เรียกว่า *Olyza* โดยมีโอลิซา ซาติวา (*olyza sativa*) เป็นข้าวจำพวกหนึ่งที่แบ่งออกได้เป็นสามชนิด คือ จาปอนิกา (Japonica) อินเดียกา (Indica) จาวานิกา (Javanica) ชนิดอินเดียกา เป็นข้าวที่ปลูกในประเทศต่าง ๆ ในเขตร้อน เช่น ศรีลังกา จีนตอนใต้และตอนกลาง อินเดีย อินโดนีเซีย บังคลาเทศ ไทย และฟิลิปปินส์⁴²

การส่งเสริมพันธุ์ข้าว

งานบำรุงพันธุ์ข้าวได้เริ่มจัดขึ้นในสมัยพระยาawangมานุประพันธ์ (ม.ร.ว.สัทธานันทวงศ์) เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ (พ.ศ. 2452 - 2453) ในตลาดข้าวต่างประเทศแต่เดิมนั้น ข้าวไทยมีราคาอยู่ในระดับต่ำเมื่อเทียบกับข้าวประเทศอื่น ๆ เพราะข้าวไทยนั้นมีหลายพันธุ์ หลายขนาดปะปนกัน ไปจึงถูกกำหนดราคาในราคาข้าวชั้นต่ำ แต่เมื่อซื้อไปแล้วก็เอาเครื่องคัดแยกเอาเมล็ดงาม ๆ ไปปนขายเป็นข้าวอย่างดีของอินเดีย ส่วนข้าวที่เหลือจากที่คัดแล้วนำไปขายในนามข้าวไทย ดังนั้น ทางราชการจึงได้เห็นความจำเป็นในการคัดเลือก และบำรุงพันธุ์ข้าว ซึ่งจะทำให้การปลูกข้าวได้ผลเพิ่มขึ้นทั้งปริมาณและคุณภาพ และเป็นวิธีหนึ่งที่จะช่วยให้สินค้าข้าวไทยอยู่ในมาตรฐานดีขึ้น

การประกวดพันธุ์ข้าวครั้งแรกของรัฐบาลได้จัดขึ้นที่เมืองธัญบุรี เมื่อ พ.ศ. 2450 ภายหลังจากที่ ม.ร.ว. สุนทรวิจิตร สนิทวงศ์ ณ อยุธยา แห่งบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ได้จัดการประกวดไปก่อนในท้องที่นาคลองรังสิตเมื่อ พ.ศ. 2449 กระทรวงเกษตรราธิการได้มอบหมายให้พระยาประชาชีพบริบาล ข้าหลวงออกโฉนดที่ดินทำรายงานสังเขปเรื่องพันธุ์ข้าว ในรายงานพระยาประชาชีพบริบาลต่อกระทรวงเกษตรราธิการเมื่อ พ.ศ. 2450 ซึ่งถึงสาเหตุที่พันธุ์ข้าวเสื่อมลง เพราะ ชาวนาปลูกข้าวหลายพันธุ์ การปนข้าวของพวกโรงสีรวมทั้งปริมาณน้ำฝนไม่แน่นอน ทำให้เมล็ดพันธุ์เสื่อมลง ในการประกวดพันธุ์ข้าวครั้งที่สองที่รัฐบาลให้จัดขึ้นที่วัดสุทัศน์เทพวราราม ระหว่างวันที่ 12-18 มีนาคม พ.ศ. 2451 ต่อมาใน พ.ศ. 2453 รัฐบาลได้ขยายการประกวดพันธุ์ข้าวขึ้น ได้มีการประกวดพืชผล สัตวพาหนะ และสัตว์อื่น ๆ ที่ใช้บริโภคเป็นอาหาร เครื่องป่า (ของป่า) เครื่องจักรเครื่องยนต์ และ

⁴² ยุกิน คำแห่ง, "เทคโนโลยีการผลิตข้าวของประเทศไทย พ.ศ. 2398 - 2475", หน้า 38.

เครื่องใช้ไฟฟ้า และเรียกการประกวดครั้งนี้ว่า "การแสดงกลีกรรรมและพานิชการ" จัดขึ้นที่สระปทุม (บริเวณวังเพชรบูรณ์ข้างวัดประทุม) จากนั้นมีการแสดงอีกครั้งเมื่อ พ.ศ. 2454 ในรัชกาลที่ 6 ได้มีการจัด "แสดงกลีกรรรมและพานิชการ" ครั้งที่ 2 หลังจากนั้น รัฐบาลก็มิได้จัดการแสดงอีก แม้จะมีบางมณฑลที่มีข้าหลวงเทศาภิบาลรับนโยบายนี้ไปดำเนินการ เช่น มณฑลพิษณุโลกในสมัยพระยาสุรบดินสุรินทรฤาไชย ได้จัดให้มีการแสดงกลีกรรรมขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2456 โดยรัฐบาลมีนโยบายช่วยเหลือด้านการเงินน้อยมาก แสดงถึงการสนับสนุนกิจกรรมน้อยมาก ต่างกับนโยบายของรัฐบาลที่เสนอไว้⁴³

... เพื่ออุดหนุนทำนุบำรุงข้อบกพร่องต่าง ๆ ที่การทำนาในประเทศเรายัง
ล้าสมัยอยู่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
ให้ตั้งโรงเรียนกระทรวงเกษตรราธิการ มีการประกวดพรรณเข้า การแสดง
กลีกรรรมและพานิชการแลตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลขึ้นประจำมณฑลต่าง ๆ เพื่อสอดส่องดูแล
แนะนำการทำนา แลทุกข์สุขของชาวนาให้ได้รับความทำนุบำรุงอุดหนุนอันควร
เพื่อให้การทำนาดำเนิน ไปให้ทันตามสมัย...⁴⁴

การริเริ่มที่สำคัญอีกด้านหนึ่ง คือ การตั้งสถานีทดลองพันธุ์ข้าวที่คลองรังสิตใน
พ.ศ. 2459 เพื่อทำการส่งเสริมและคัดเลือกพันธุ์ข้าวดีแจกแก่ชาวนา ทดลองใช้เครื่อง
จักรกล ในการทำนา ทดลองใช้ปุ๋ยรวมทั้งจัดหาเครื่องมือที่มีคุณภาพดีแก่ชาวนา แต่ปรากฏว่า
การดำเนินงานของสถานีทดลอง ขาดทั้งเงินและบุคลากร จึงทำให้งานของสถานีทดลองไม่
ก้าวหน้า อีกทั้งการส่งเสริมการศึกษาการกรรรมก็เป็นงานอีกด้านหนึ่งที่รัฐบาลได้จัดทำขึ้น ใน
พ.ศ. 2460 แต่ทางด้านนี้ก็ไม่ได้รับการสนับสนุนทางการเงินจากรัฐบาลในจำนวนเพียงพอ
การศึกษาการกรรรมจึงไม่มีผลต่อชาวนาโดยส่วนร่วม

⁴³ อนุวัจิตรมาตรา, ประวัติการค้าไทย, หน้า 366-369. และ ยุพิน คำแห่ง, หน้า 148. อ้างถึง ทจช. กส. 13/563 "ประกาศประกวดพันธุ์เข้าปลูก", (4 มกราคม ร.ศ. 126)

⁴⁴ เจ้าพระยาวงษาอนุประพันธ์, ประวัติกระทรวงเกษตรราธิการ, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรณาการ, 2484 พิมพ์ครั้งที่ 2), หน้า 324.

จากงานเขียนของหม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร เรื่อง กลีกรรรมบนดอนหลักวิทยา ศาสตร์และคำแนะนำสำหรับทำจริง⁴⁵ สำหรับกลีกรรรมชั้นกลางซึ่งหมายถึงผู้ทำการเพาะปลูกและใช้แรงงานของลูกจ้างเพิ่มนั้น หม่อมเจ้าสิทธิพรเสนอการทำกลีกรรรมโดยใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ที่มีส่วนประกอบของธาตุไนโตรเจน (Nitrogen), ฟอสฟอริก แอซิด (Phosphoric Acid), ละปอแตส (Potash) ซึ่งปุ๋ยวิทยาศาสตร์นั้นก็มีส่วนผสมที่มีลักษณะเดียวกับปุ๋ยคอก เพียงแต่มีการแยกธาตุ เพื่อนำมาบำรุงรักษาดินสำหรับการเพาะปลูกที่มีดินต่างกัน โดยหม่อมเจ้าสิทธิพรเองได้ออกจากราชการ เมื่อพ.ศ. 2463 เพื่อมาทดลองทำการกลีกรรรมที่ตำบลบางเบ็ดด้วยการดำเนินการเอง

1.2.6 เครื่องมือในการทำนา

เครื่องมือในการทำนาเป็นสิ่งจำเป็นต่อกระบวนการผลิตอย่างยิ่ง ชาวนาใช้เป็นเครื่องทุ่นแรงตั้งแต่การเตรียมดิน ไปจนถึงการได้ผลผลิต จากนั้นพ่อค้าก็นำไปสู่กระบวนการแปรเปลี่ยนข้าวที่โรงสี โดยแบ่งแยกตามลักษณะคุณภาพข้าว การใช้เครื่องมือในการผลิตได้มีการคิดค้นเทคนิค และวิธีการใช้แรงงานคน, สัตว์ ในการผลิตและเพิ่มผลผลิตมาตั้งแต่โบราณกาลแล้ว จนกลายเป็นวิถีการดำรงชีวิตที่มีการถ่ายทอด "ความรู้" ของการใช้เครื่องมือ เพื่อช่วยในการผลิต เมื่อเกิดการชำระศักร์ก็สามารถสร้างทดแทนได้ กระบวนการเรียนรู้แบบดั้งเดิมยังประกอบด้วย การใช้วัสดุจากธรรมชาติมาใช้ในการสร้าง ไถ (ใช้เตรียมดินสำหรับการเพาะปลูกแยกเป็นไถแบบเดี่ยว ใช้ใน "การไถนา" ที่เป็นดินทราย กับไถแบบคู่ใช้ใน "การไถนา" ที่เป็นดินเหนียว ส่วนใหญ่ทำมาจากไม้) คราด (เป็นเครื่องที่ใช้ถางหญ้าออกจากดิน) เคียว (ใช้เกี่ยวข้าว เป็นลักษณะงอโค้ง มี 3 ขนาด คือ ขนาดใหญ่ ขนาดกลาง ขนาดเล็ก เคียวขนาดใหญ่ใช้ในการเกี่ยวข้าวในนาหว่าน หรือข้าวล้ม ส่วนเคียวขนาดกลาง และขนาดเล็ก ใช้ในการเกี่ยวข้าวในนาดำ) จอบ และเสียม (ใช้สำหรับถางดิน ขุดดิน) นอกจากนี้ยังมีเครื่องมือที่ใช้ในการแปรเปลี่ยนข้าว คือ ครก กระเดื่อง สากครก (ใช้ตำเพื่อเอาเปลือกข้าวออก) ในการใช้แรงงานสัตว์เพื่อใช้ทุ่นแรงนั้น ส่วนใหญ่ใช้โค และกระบือ แสดงให้เห็นว่า ชาวนามีใช้เครื่องมือในการปลูกข้าวที่ไม่ซับซ้อนมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ

⁴⁵สิทธิพร กฤดากร, มรว. กลีกรรรมบนดอนหลักวิทยาศาสตร์และคำแนะนำสำหรับทำจริง. มมท., มปป.

และ ปัจจัยอื่น ๆ เป็นรูปแบบของการผลิตเพื่อยังชีพ เป็นที่นศึกษาว่า เมื่อเศรษฐกิจ ข้าวเปลี่ยนเป็นการผลิตเพื่อขายแล้ว กระบวนการผลิตหรือการผลิตข้าวของชาวนาสามารถใช้ภูมิปัญญาของตนได้อย่างไร งานเขียน ทฤษฎีศาสตร์ ของ พระยาสุริยานุวัตร (เกิดขุนนาค) ได้กล่าวถึง ข้อจำกัดในการผลิตของสังคมไทย และเสนอให้มีการมีการค้นคว้าทดลองเครื่องมือที่ใช้ในต่างประเทศเครื่องจักรที่นี้ คือ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้พลังงาน ไถเหล็ก เครื่องหว่านเมล็ดข้าว เครื่องเกี่ยวข้าว เครื่องนวดข้าว⁴⁶ เป็นต้น

นอกจากนั้นพระยาสุริยานุวัตร ยังได้วิเคราะห์ถึงเศรษฐกิจไทยภายใต้ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไว้ใน ทฤษฎีศาสตร์ โดยชี้ให้เห็นถึงสภาพความยากจนของชาวนาไทยและอธิบายว่า ความยากจนเกิดจากการขูดรีดส่วนเกิน ทั้งนี้เป็นผลมาจากโครงสร้างกรรมสิทธิ์ อันไม่เป็นธรรมในปัจจัยการผลิตที่ดินและทุน⁴⁷ ซึ่งจัดเป็นปัจจัยที่จำเป็นต่อการผลิตข้าวและ มีปฏิสัมพันธ์กับปัจจัยอื่น ๆ อย่างยิ่ง ดังเช่น ชาวนาที่ยากจนไม่มีทุน ต้องออกแรงทำนาแต่ลำพัง ในเวลาที่ทำงานอยู่เสียบียงอาหารและผ้าถุงห่มไม่พอก็ต้องกู้เงินจากนายทุนไปซื้อก็ต้องเสียดอกเบี้ยอย่างแพงเหมือนกัน เมื่อเกี่ยวข้าวได้ผลแล้วไม่มีพลังและพาหนะพอจะขนไปจากลานนวดข้าว หรือไม่มียั้งจางสำหรับเก็บข้าวไว้ขาย เมื่อเวลาข้าวในตลาดขึ้นราคาก็ต้องจำเป็นขายข้าวเสียแต่เมื่ออยู่ในลาน จะได้ราคาต่ำเท่าใดก็ต้องขาย มิฉะนั้นจะไม่มีเงิน ใช้หนี้ ได้ทันกำหนดสัญญา

ศูนย์วิทยพัทยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴⁶ พระยาสุริยานุวัตร, ทฤษฎีศาสตร์. (พระนคร: พิมพ์, 2518), หน้า (31-32). หนังสือทฤษฎีศาสตร์นี้ เล่ม 1 , เล่ม 2 พิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. 2454 แต่ถูกรัฐบาลขอไม่ให้เผยแพร่ และได้มีการพิมพ์หนังสือทฤษฎีศาสตร์เล่ม 3 ว่าด้วยเศรษฐกิจการเมือง เมื่อ พ.ศ. 2477. และนำมาพิมพ์ใหม่ พ.ศ. 2518.

⁴⁷ เรืองเดียวกัน.

2. นโยบายทางด้านเศรษฐกิจข้าวของรัฐ

เมื่อสินค้าข้าวกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญ และผลจากการค้าข้าวเป็นหลักรายได้หลักของประเทศ รัฐบาลจึงได้ออกมาตรการต่าง ๆ เพื่อส่งเสริมการผลิตและควบคุมการค้าข้าว ที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ของสังคม และภัยธรรมชาติ ซึ่งมักมีผลกระทบต่อชาวนา และผู้ที่เกี่ยวข้อง โดยทั่วไป มาตรการแก้ปัญหาของรัฐบาลจึงเกี่ยวข้องกับรายได้ของประเทศที่มาจากการค้าข้าว ทั้งทางตรงและทางอ้อม คือ 1) การส่งเสริมการผลิตและการควบคุมการค้าข้าว เพื่อรักษาระดับราคาข้าว และ 2) นโยบายด้านภาษีอากรค่าขนาน รัฐบาลได้ลดหย่อนอัตราค่าขนานและมีการผ่อนผันหนี้สินค่านานแก่ชาวนา ที่ทำนาไม่ได้ผล โดยจะกล่าวดังนี้

1) การส่งเสริมการผลิตและการควบคุมการค้าข้าว

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 (ต้นทศวรรษ 2400 นั้น) ปรากฏว่า รัฐบาลห้ามส่งออกข้าวไปต่างประเทศ โดยการประกาศไม่ให้จำหน่ายข้าวออกไปนอกประเทศตามประกาศของรัชกาลที่ 4 ฉบับที่ 256 พ.ศ. 2407 เนื่องจากทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเกิดน้ำท่วม และทางส่วนอื่น ๆ เกิดฝนน้อยน้ำน้อย ราษฎรที่ทำนาบางแห่งทำ 10 ส่วน ได้ 2 ส่วน บางแห่งทำ 10 ส่วน ได้ 1 ส่วนและบางแห่งเสียหายไม่ได้เลย อันเป็นผลให้ข้าวแพงทั้งหัวเมืองและในกรุงเทพ ฯ ราษฎรตามหัวเมืองที่เป็นคนยากจนไม่มีเงินซื้อข้าวและทำนาไม่ได้ผล จึงต้องหากล้วยและเก็บชুষไผ่มากิน รัฐบาลเกรงว่าข้าวจะไม่เพียงพอกับการเพาะปลูกในฤดูกาลทำนา ซึ่งรัฐบาลได้พิจารณาปิดตลาดข้าวชั่วคราวว่า

... ครั้นจะไม่ปิดไว้จำหน่ายที่มีข้าวเห็นราคาข้าวแพงก็จะสี่เป็นข้าวกลองข้าวสารขายลงเรือใหญ่ไปนอกประเทศ... ครั้นถึงฤดูทำนาคนที่ไม่มีพันธุ์ข้าว จะไปเที่ยวซื้อหาแบ่งปันกันมาทำข้าวปลูก ก็จะได้แห่งละเล็กละน้อย... ข้าวก็จะแพงต่อไป... ข้าวเป็นสินค้าใหญ่แล้วก็กำลังแก่บ้านเมือง ทรงพระมหากรุณาเมตตาแก่อาณาประชาราษฎร์ แลลูกค้าพาณิชย์ทั้งปวงทั่วไป เพื่อจะให้เป็นที่ประโยชน์ทั่วกัน ทั้งคนในประเทศแลคนต่างประเทศ จึงขอปิดข้าวแก่นายห้างต่าง ๆ ที่เข้ามาตั้งห้างซื้อขาย...⁴⁸

⁴⁸ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408. (องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 237-241.

ต่อมา เมื่อสถานการณ์การทำนาเข้าสู่ภาวะปกติ รัฐบาลจึงประกาศไม่ให้จำกัดราคาข้าว ตามประกาศของรัชกาลที่ 4 ฉบับที่ 266 พ.ศ. 2408 เพื่อส่งเสริมให้มีการค้าข้าวโดยเสรี "...โปรดให้ตามแต่ใจราษฎรจะซื้อขายกัน ไม่ได้ห้ามปรามพิกัดกตราคาข่มเหงอย่างหนึ่งอย่างใด ถ้ามีผู้ใดไปอ้างรับสั่งวังหลวงก็ตีวังหน้าก็ตี ว่าพิกัดราคาข้าวห้ามไม่ให้ขายแพงขู่เชิญผู้ขาย ก็อย่าได้เชื่อ..."⁴⁹

นอกจากการสนับสนุนให้มีการค้าข้าวเสรีแล้ว รัชกาลที่ 4 ทรงสนับสนุนในการผลิตข้าว โดยการไม่เก็บเงินทางข้าวค่านาในปีแรกที่มีการโค่นสร้าง และให้เก็บในปีถัดไป ซึ่งให้ ข้าหลวงเก็บไร่ละเฟื้องตามอัตราส่วนที่ทำ ถ้าครบ 3 ปีก็ให้เรียกเก็บเป็นนาคูโคไร่ละสลึง

ในขณะที่เศรษฐกิจข้าวได้มีการขยายตัวอย่างมากในช่วงต้นทศวรรษที่ 2400 ระหว่างปี 2423-2427 ถึง 2448 ปริมาณสินค้าออกเพิ่มขึ้นกว่า 4 เท่า และมีมูลค่าเพิ่มกว่า 8 เท่า⁵⁰ ในช่วงปลายทศวรรษ 2400 คือ ปี 2448 - 2455 ได้เกิดภาวะเศรษฐกิจถดถอย ในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงส่งเสริมการปลูกข้าว โดยการสนับสนุนให้มีการปรับปรุงพันธุ์ข้าว การประกวดพันธุ์ข้าว และมีการรวบรวมพันธุ์ข้าวจากท้องถิ่นต่าง ๆ ทุกมณฑลทั่วราชอาณาจักรมาคัดเลือกข้าวพันธุ์ดี มอบให้ชาวนาแลกหรือซื้อไปเพาะปลูก อีกทั้งยังมีการจัดแสดงเครื่องจักรเพื่อใช้ในการเกษตร และนโยบายที่สำคัญ คือ ระบบการชลประทาน หรือการท่อน้ำ ได้มีการเสนอให้มีการจัดสร้าง แต่มีปัญหาเรื่องเงินงบประมาณแผ่นดิน การส่งเสริมการเพาะปลูกข้าว ในช่วงทศวรรษ 2450 ของรัฐบาลจึงมุ่งเน้นเรื่องเทคนิคของการเพาะปลูก และเรื่องการควบคุมน้ำ ในช่วงก่อนปี 2460 จึงเป็นช่วงที่รัฐบาลเริ่มเข้าไปมีบทบาทในการกำหนดและควบคุม เพื่อกำหนดกฎระเบียบของรัฐให้สัมพันธ์กับการขยายตัวของเศรษฐกิจ ครั้นเกิดความผันผวนของเศรษฐกิจข้าว โดยเฉพาะผลจากปัญหาภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วมในปี 2450 ทุพภิกขภัยในปี 2452 และ สงครามโลกครั้งที่ 1 ทำให้เกิดความต้องการสินค้าข้าว ซึ่งเป็นสาเหตุนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจข้าวในช่วงปี พ.ศ. 2460 - 2498 โดยจะกล่าวในบทต่อไป

⁴⁹ เล่มเดียวกัน, หน้า 288-289.

⁵⁰ จอห์นสัน, เดวิด บรูซ. สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423

นอกจากปัญหาการกำหนดนโยบายของรัฐบาลจะปรับเปลี่ยนไปตามสภาพของเศรษฐกิจข้าวที่มีการขยายตัวแล้ว ปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างหนึ่งของนโยบายทางด้านการค้า คือ การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจข้าว เป็นผลให้รายได้ของประเทศไม่แน่นอนและลดลง ทั้งในรายได้จากการส่งออก และการเก็บภาษีอากร เพราะชาวนาก็ได้รับผลกระทบจากความเสียหายในด้านการผลิตและได้ผลตอบแทนไม่เพียงพอ สำหรับการนำเงินไปชำระค่าภาษีอากรให้แก่รัฐบาลได้ ปัญหาการเก็บภาษีอากรจึงเป็นปัจจัยที่ขึ้นอยู่กับ การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจข้าวด้วย เมื่อเศรษฐกิจข้าวขยายตัวก็ทำให้รัฐเก็บรายได้มากขึ้น แต่เมื่อเกิดวิกฤติการณ์ข้าว "ข้าวยากหมากแพง" หรือเศรษฐกิจถดถอย การเก็บภาษีอากรจึงกลายเป็นปัญหาที่มีผลกระทบต่อชาวนาและรายได้ของรัฐ นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสังคมไทยในหลายด้าน จึงขอกกล่าวถึง การเก็บภาษีอากรในที่นี้คร่าว ๆ เพื่อจะเชื่อมโยงเข้าสู่ปัญหาการเคลื่อนไหววิถีของชาวนา ซึ่งเป็นผลมาจากปัญหาความตกต่ำของราคาข้าว

2) นโยบายภาษีอากรค่านา

ที่ดินจัดเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญและเป็นที่มาของรายได้ของรัฐที่เรียกว่า "ภาษีที่ดิน" อากรที่นาจึงเป็นภาษีที่ดินอย่างหนึ่ง ซึ่งรัฐเก็บจากราษฎรที่มีอาชีพทำนา การเก็บอากรค่านาบางสมัยเก็บเป็นข้าวเปลือกเรียกว่า หางข้าว บางสมัยเก็บเป็นเงินโดยมีการแต่งตั้งข้าหลวงเสนาออกเดินประเมินการทำนาเป็นประจำทุกปี โดยทางรัฐบาลออกหนังสือสำคัญ 3 ประเภท คือ ใบเหี้ยมย่ำ ตราจอง และตราแดง ซึ่งเป็นระบบที่ใช้มาแต่เดิม แสดงถึงการหวงห้ามจับจองที่ดินเพื่อการเพาะปลูก การออกหนังสือสำคัญดังกล่าว รัฐบาลต้องการเก็บค่านาเป็นสำคัญ ต่อมารัฐบาลได้เปลี่ยนเป็น โฉนดแบบใหม่ การเร่งรัดออกโฉนดแบบใหม่ และการประกาศเก็บอากรค่านามีระเบียบรัดกุมมากขึ้น ทำให้รัฐบาลได้ค่านาเพิ่มขึ้น แต่กลับก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้เสียค่านา คือ ชาวนา โดยรัฐบาลได้เร่งรัดการจัดเก็บค่านาและกำหนดลักษณะที่นาเป็นชั้น ๆ เป็น ชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี ชั้นจัตวา และชั้นเบญจ ซึ่งถือเอาความอุดมสมบูรณ์ของนาและราคาข้าวในแต่ละท้องถื่นเป็นเครื่องกำหนดชั้นที่นา แต่เจ้าหน้าที่ของรัฐบาลไม่ได้ออกไปดูสภาพพื้นที่จริง ๆ บางท้องที่ที่อยู่ในเขตเดียวกันแต่กันมีชั้นที่นาต่างกัน และเสียค่านาต่างกัน ใน พ.ศ. 2451 รัฐบาลประกาศเก็บค่านาเป็นนาคูโค ซึ่งมีผลให้บางท้องที่ที่เคยเป็นนาฟางลอยต้องเปลี่ยนเป็นนาคูโคทั้งหมด ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวนาเป็นอันมาก ในสมัยรัชกาลที่ 6 จึงมีการร้องเรียน ยื่นฎีกา มากขึ้น ดังคำกราบบังคลทูลของพระยาอำมาตย์ เมื่อวันที่ 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2457 ว่า

... สมุหเทศาภิบาลได้จัดอัตราค่านาในตำบลต่าง ๆ ด้วยความเร่งร้อนที่จะให้ทันการเก็บค่านา จึงเกิดความบกพร่องขึ้นคือ วิธีกำหนดอัตราขั้นที่นา เพราะในแต่ละตำบลมีที่ลุ่มและที่ดอน ไม่เหมือนกับการได้และการเสียในการปลูกข้าวก็ต่างกันด้วย...⁵¹

เนื่องจากมีปัญหาจากภัยธรรมชาติ ส่งผลให้ราคาข้าวตกต่ำ และผลผลิตลดลง รวมทั้งการเพิ่มอากรค่านา ในช่วงทศวรรษที่ 2450 คำร้องทุกข์จากชาวนาถึงเจ้านายและคำฎีกาขอลดอากรค่านา ก็ปรากฏขึ้นในช่วงนี้มากขึ้น ส่วนในเขตมณฑลกรุงเทพฯ รัฐบาลได้ทำการลดหย่อนค่านา ในเขตเมืองธัญบุรีในอำเภอหนองเสือ จากขั้นตรีลงมาเป็นนาฟางลอยชั้นเบญจ นายอำเภอคลองหลวงจากนาชั้นโทหนึ่งเป็นนาชั้นตรี พ.ศ. 2453 และใน พ.ศ. 2454 มีประกาศลดอัตราเงินค่านา มณฑลกรุงเทพฯ จากประกาศฉบับนี้ทำให้นาฟางลอยชั้นเอกถูกลดเป็นชั้นโททั้งหมด⁵² และความบกพร่องของเจ้าหน้าที่ของรัฐเอง ที่เร่งรัดการจัดเก็บค่านา จึงทำให้การประเมินจัดที่นาเป็นนาชั้นเอก โท ตรี จัตวา และเบญจ มีความลดหลั่นไม่มีมาตรฐานตามการรับรู้ของชาวนา คำร้องทุกข์ของราษฎรชาวนา มีผลให้มีการลดหย่อนอากรค่านา และมีการปรับปรุงจัดขั้นที่นาชั้นใหม่ในหลายท้องที่ อาทิเช่น มณฑลกรุงเทพฯ ในเมืองธัญบุรี พ.ศ. 2453 และทุกเมือง พ.ศ. 2454 มณฑลราชบุรีทุกตำบล พ.ศ. 2453 มณฑลนครชัยศรีในเขต 10 ตำบล แขวงเมืองสมุทรสาคร พ.ศ. 2454 มณฑลกรุงเทพฯ ในเขตอำเภออุทัยน้อย พ.ศ. 2454 และมณฑลกรุงเทพฯ ในทุกจังหวัด พ.ศ. 2458⁵³

ศูนย์วิทยพัชรายากร

⁵¹นิติ กสิโกศล, "การเก็บค่านาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-3482", หน้า 145. อ้างถึง หจช., ร.6 ม.18/5 คำกราบบังคลทูลของพระยามหาอำมาตย์ (รายงานฉบับที่ 3) ลงวันที่ 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2457.

⁵²นิติ กสิโกศล, เล่มเดียวกัน, หน้า 147 และ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475, หน้า 143 และ Johnston, David B. Rural Society and the Rice Economy in Thailand 1880-1930, chap.7.

⁵³เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 30 พ.ศ. 2460, เล่ม 31 พ.ศ. 2461, เล่ม 32 พ.ศ. 2462

ในสมัยรัชกาลที่ 6 นั้น พระองค์ทรงพยายามที่จะปรับปรุงการเก็บภาษี เพื่อ
 ก่อให้เกิดความยุติธรรมในสังคม เช่น กรณีเงินค่าราชการได้มีการปรับปรุงให้คนทุกชั้นจะต้อง
 เสียค่าราชการเหมือนกันหมดเหมือนกับราษฎรสามัญชน ในส่วนของการทำนาก็ยังมีกรณียกเว้น
 อยู่ และยังมีได้พิจารณาอีก พระเจ้านิยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เสนาบดีกระทรวง
 พระคลังมหาสมบัติ ขณะนั้นได้กราบบังคมทูล คือ ขอให้งดยกเว้นเงินค่านาของพระเจ้าลูกเธอ
 ในรัชกาลที่ 4 ในเขตคลองมหาสวัสดิ์ ทั้งนี้รัชกาลที่ 4 ได้ทรงกำหนดชดเชยวันอากรค่านา
 แก่พระราชโอรส และพระราชธิดาของพระองค์ไว้จนกว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงหนังสือแสดง
 กรรมสิทธิ์ที่ดินใหม่ เมื่อมีประกาศให้เจ้าของนามารับโฉนดใหม่แทนตราแดงเก่าได้ ภายหลัง
 ปรากฏว่า เจ้านายบางองค์มารับโฉนด และบางองค์มิได้มารับโฉนด ทั้งนี้เป็นเพราะ
 "พระเจ้าลูกเธอบางพระองค์ได้สิ้นพระชนม์ ที่นาจึงเป็นมรดกเปลี่ยนชื่อผู้ถือกรรมสิทธิ์ใหม่
 หลายนาย..." ดังนั้นการยกเลิกการยกเว้นเก็บค่านาของพระเจ้าลูกเธอในครั้งนี้ จึงไม่
 เป็นการขัดกับพระราชดำริของพระองค์แต่ประการใด ซึ่งในเรื่องนี้รัชกาลที่ 6 ทรงเห็น
 ชอบด้วย จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ในการเก็บค่านาในเขตคลองมหาสวัสดิ์
 เป็นนาชนิดฟางลอยชั้นโท อัตราไร่ละ 1 บาท ในเขตมณฑลกรุงเทพฯ ก็ใช้วิธีการเก็บค่า
 นาเป็นนาฟางลอย เมื่อ พ.ศ. 2454 การทำนาไม่ได้ผล ค่านาก็มีการคั่งค้างมาก ได้มี
 ประกาศลดชั้นที่นาฟางลอยในมณฑลกรุงเทพฯทุกตำบลทำให้ที่นาในเขตมณฑลกรุงเทพฯ เป็นนา
 ประเภทฟางลอยชั้นโทเป็นส่วนมาก ซึ่งก่อนนั้น หลายตำบลเป็นนาฟางลอยชั้นเอก

จากการงดหรือการเก็บค่านาในช่วง พ.ศ. 2457-2463 ในหลายท้องที่ของมณฑล
 ขึ้นใน ส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่การเพาะปลูกข้าวแถบตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งอยู่นอก
 โครงการชลประทานที่มีการทดลองส่งน้ำ พื้นที่เหล่านั้น มักจะมีปัญหาเรื่องฝนแล้งขาดน้ำ
 เพาะปลูก พื้นที่เพาะปลูกเสียหาย ส่วนพื้นที่ของจังหวัดกรุงเทพฯมณฑลกรุงเทพฯ ในแต่ละตำบลมี
 ความแตกต่างกันแบ่งได้ 2 ส่วน คือ แหล่งที่น้ำเพียงพอเมื่อน้ำมากก็จะได้รับความเสียหาย
 จากน้ำท่วม ส่วนแหล่งที่น้ำไม่เพียงพอก็จะมีปัญหาเรื่องน้ำไม่พอเพียง⁵⁴

นโยบายในการปรับปรุงการเสียภาษีอากร และจัดระบบของหน่วยงานให้รวมกรม
 สรรพกรใน และสรรพกรนอกมาอยู่ในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติและใช้นามใหม่ว่า " กรม
 สรรพกร" ในช่วงนี้ได้มีนโยบายภาษีอากร โดยเฉพาะอากรค่านานี้

⁵⁴ เสถียร ลายลักษณ์, กฎหมายประจำศก เล่มที่ 32 พ.ศ. 2462.

กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้ตรา " กฎข้อบังคับว่าด้วยการสำรวจและเก็บเงินอากรค่านา พ.ศ. 2458 "⁵⁵ ในกฎข้อบังคับได้กำหนดไว้คือ

- 1) การเก็บค่านาจัดเก็บจากที่ดิน 3 ชนิด คือนาคูโค นาฟางลอยและที่หวงห้าม
- 2) การเขียนใบนำ เมื่อรังวัดเสร็จแล้วกำหนดกรอกลงในใบนำและฉีกปลายหัวให้แก่เจ้าของนาไว้ตรวจสอบกับใบเสร็จเมื่อถึงเวลาชำระเงิน
- 3) การลดหย่อนค่านา กระทำได้เมื่อการเพาะปลูกเสียหายในปีนั้นเกินกว่า 1 ใน 3 ของเนื้อที่ในการเพาะปลูก โดยยื่นคำร้องต่อกรมการอำเภอภายใน 30 วัน นับแต่วันที่ได้ลงในใบนำ
- 4) การลงโทษผู้ไม่ยอมชำระค่านาได้ขยายความจากมาตรา 13 แห่ง พระราชบัญญัติ ลักษณะเก็บค่านา พ.ศ. 2443 ไว้ในกฎข้อบังคับข้อ 16 ดังนี้
  - ก. ยึดทรัพย์สินสมบัติ กำหนดว่าไม่ควรยึดที่นา และ เครื่องมือทำนา เว้นแต่ไม่มีทรัพย์สินจริงจึงควรยึดเครื่องมือ เช่น โค กระบือ และที่นา
  - ข. เอาแรงใช้การโยธา ถ้าผู้ค้างค่านาเป็นคนยากจนให้เอาแรงงานแทนเงินค่านาในอัตราวันละ 1 สลิง จนกว่าจะครบจำนวนเงินค่านา
  - ค. ห้ามไม่ให้ทำนา จนกว่าจะได้เงินค่านา⁵⁶

แม้ว่าจะมีกฎข้อบังคับนี้ แต่ถ้ามีปัญหาจากสภาพแวดล้อมอื่น ๆ เช่น การทำนาไม่ได้ผล ราษฎรชาวนาสามารถที่จะยื่นคำร้องขอลดหย่อนค่านา หรือยกเว้นไม่ให้เก็บค่านาในปีที่เสียหาย โดยกระทรวงจะพิจารณายกเว้นหรือลดหย่อนในแต่ละท้องที่ไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁵ เสถียร ลายลักษณ์, กฎหมายประจำศก เล่มที่ 48 พ.ศ. 2478, หน้า 408-420.

⁵⁶ ันติ กสิโกศล, เล่มเดียวกัน, หน้า 151-154.

3. การค้าข้าว

ลักษณะของการผลิตข้าวในประเทศไทยตั้งแต่สมัยโบราณ เป็นการผลิตเพื่อการยังชีพมาก่อน มีความสัมพันธ์กับการค้าของรัฐบาล เช่น การค้าที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ไทยและบรรดาพวกขุนนาง ที่ต้องการจะขายสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งเก็บได้ในรูปของภาษีหรือสินค้าที่มาจากส่วย-อากร-จังกอบ-ขนอน ในสมัยอยุธยาตอนปลายการค้าโดยเรือสำเภาของจีน⁵⁷ กับสยาม มีการนำเครื่องบรรณาการไปยังเมืองจีน สินค้าต่าง ๆ ถูกส่งโดยทางเรือของคนจีนภายใต้การค้าเนินการของพ่อค้าชาวจีน

ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรอยุธยากับจีน เรือที่นำบรรณาการจากอาณาจักรอยุธยาไปถึงเมืองจีนนั้น สินค้าจะถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ส่วนหนึ่งเป็นเครื่องราชบรรณาการ อีกส่วนเป็นสินค้าที่จะส่งไปขายที่กวางตุ้ง สินค้าที่นำไปขายเมืองจีน ได้แก่ อำพันทอง ไม้หอมต่าง ๆ เนื้อไม้ กฤษณา หลอยฮัก(เครื่องยา) กระจวาน กานพลู พริกไทย ไม้ต่าง ๆ เช่น ไม้แก่นดำ ไม้ฝาง ทองคำ เงิน พลอยต่าง ๆ ตะกั่ว งาช้าง นอระมด หอระดาม หนังสือลายต่าง ๆ ชะมด ผ้าบางชนิด ผ้าย แกลีสินเซาว์ น้ำตาล ข้าว⁵⁸ โดยสินค้าเหล่านี้ได้ถูกคัดเลือกมาจากส่วย ประกอบกับการเข้ามาของพ่อค้าจีนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้ชุมชน

⁵⁷ กล่าวคือ จีนมีบทบาททางการค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 11 และ 12 พวกคนจีนได้เพิ่มส่วนสัดในการค้ากับประเทศเหล่านั้นขึ้นเรื่อย ๆ ในตอนปลายศตวรรษที่ 18 สินค้านำเข้าของจีนจากประเทศสยามได้กลายเป็นตลาดหลัก โดยจำนวนคนจีนที่ไปยังเมืองท่าต่าง ๆ ของสยามเพิ่มทวีขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งมีเรือสำเภาของจีนเข้ามาค้าขายเป็นจำนวนมาก ลักษณะเด่นในการค้าโดยเรือสำเภาของจีน คือ การขนส่งสินค้าโดยเรือที่ต่อตามแบบจีน นายเรือและลูกเรือล้วนเป็นคนจีน และทั้งเรือและสินค้าที่เรือเหล่านั้นบรรทุกมาอยู่ภายใต้ข้อบังคับต่าง ๆ ซึ่งมุ่งหมายที่จะใช้สำหรับการค้ากับจีนเท่านั้น สินค้าจะถูกบรรทุกไปในเรือสำเภาแบบฟูกูเกียนและกวางตุ้งเป็นส่วนใหญ่ เก็บความจาก เจนนิเฟอร์ เวียน คุชแมน (ผู้แต่ง) ชันจิตต์ อัมไพพรรณ (ผู้แปล) การค้าทางเรือสำเภาจีน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2528), หน้า 1-2.

⁵⁸ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 12, หน้า 302. และ ขุนวิจิตรมาตรา, ประวัติการค้าไทย. (พระนคร: บัณฑิตการพิมพ์ พิมพ์ครั้งที่ 4, 2516), หน้า 131-132.

ชาวจีนในบางกอกมีการขยายตัวมากขึ้น การเข้ามาตั้งหลักแหล่งของชาวจีนมีอยู่เป็นจำนวนมาก กลายเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญทางด้านการค้า โดยเฉพาะในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ชาวจีนเหล่านี้จะเป็นทั้งคนกลางและเป็นตัวแทนของพ่อค้าที่มาจากเมืองจีน^{๕๙} ทำให้มีการติดต่อเพื่อการค้าสำเภากันอย่างกว้างขวาง ประเภทสินค้าที่บรรทุกเรือสำเภาก็มีข้าวและไม้ ซึ่งขายได้คล่องในประเทศจีนรวมอยู่ด้วย และข้าวที่บรรทุกลงเรือสำเภาก็เป็นเพียงผลผลิตส่วนเกิน การแลกเปลี่ยนสินค้าส่วนใหญ่เป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างรัฐกับรัฐ โดยสินค้าส่วนใหญ่ของรัฐบาลไทยมาจากแรงงานของไพร่ โดยมากเป็นส่วนช่วยของไพร่ที่ต้องการยกเว้นการเข้าเวร ข้าวจึงเป็นเพียงผลผลิตส่วนหนึ่งที่รัฐบาลเก็บได้และเป็นส่วนหนึ่งของสินค้าในรูปแบบบรรณาการ

จากงานเขียนของ เจนนีเฟอร์ เวย์น คุชแมน ได้กล่าวถึงรัชกาลที่ 3 ทรงกำกับราชการกรมพระคลังในสมัยรัชกาลที่ 2 และทรงเป็นผู้อำนวยความสะดวกการพวกเรือสำเภากำทำการค้าของรัฐกับประเทศจีน และในสมัยรัชกาลที่ 3 ปรากฏว่า "...พวกชาวตะวันตก...ร้องทุกข์...ว่า การค้าอย่างเสรีมีอรรถประโยชน์ เพราะ พระองค์มหากษัตริย์ และบรรดาเจ้านายทั้งฝ่ายชายและหญิง ต่างก็ทรงมีเรือสำเภาส่งพระองค์ และใช้อภิสิทธิ์ในการสั่งสินค้าเข้าและส่งสินค้าออก"^{๖๐}

รัฐบาลต้องยกเลิกพระคลังสินค้า ทำให้การค้ามีลักษณะเสรีมากขึ้น ข้าวกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญและได้มีการขยายตัวอย่างรวดเร็ว จึงมีผลกระทบต่อคนในสังคมไทย จะเห็นได้จากคำประกาศเตือนให้ราษฎรซื้อข้าวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังนี้

...ทรงกำหนดว่า ถ้าฝนงามจนเดือน 10 แล้ว จะโปรดเปิดให้ลูกค้าซื้อข้าวออกไปจำหน่ายนอกประเทศ เมื่อเปิดแล้วราคาข้าวจะขึ้นไป เพราะฉะนั้นใครที่จะใคร่ซื้อข้าวด้วยราคาถูก ๆ ก็ให้รีบซื้อหาเก็บไว้ใช้สอย... เมื่อเปิดข้าวออกนอกประเทศแล้วก็จะ ได้ขายเอากำไร อย่าเสียตายเงินทุนกลัวข้าวผูกเลย รีบซื้อไว้เสีย

^{๕๙} เจนนีเฟอร์ เวย์น คุชแมน (ผู้แต่ง) ชันจิตต์ อัมไพพรรณ (ผู้แปล) การค้าทางเรือสำเภาก่อน-สยามยุคต้นรัตนโกสินทร์, หน้า 5.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.

เมื่อราคาข้าวยังไม่ขึ้น ไม่ซื้อแล้วถ้าข้าวขึ้นไป เพราะเปิดข้าวออกนอกประเทศก็
 อย่างนั้นว่าในหลวงทำให้ราคาข้าวแพงขึ้น เพราะในหลวงทรงพระเมตตาแก่ชาวนา
 จะได้ขายข้าวได้ราคาไม่ทิ้งนาไปทำการอื่น ๆ ...^{๑1}

อย่างไรก็ตาม การค้าสำเภาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่ใช้เพื่อการขนส่ง
 เปลี่ยนมาเป็นแบบชาวตะวันตก คือ การใช้เรือกลไฟซึ่งมีค่าใช้จ่ายหรือค่าใส่หุ้ยน้อยกว่าและ
 ได้เข้ามามีบทบาทในการขนส่งทางทะเลระยะไกล

การผลิตข้าวเพื่อขายจึงมีการขยายตัวมากขึ้น ทำให้การขยายตัวของไพร่ส่วยเป็น
 ที่ต้องการของรัฐอย่างมาก ระบบไพร่จึงมีแนวโน้มที่จะให้ไพร่ส่งส่วย หรือเงินมาแทนแรงงาน
 มากขึ้น ผลของการค้าเสรีที่รุ่งเรืองและการขยายตัวของระบบเงินตรา หลังปี 2398
 ไทยหันมาค้าขายกับชาติตะวันตกแทน และ สินค้าที่ชาวตะวันตกต้องการมากที่สุด คือ ข้าว
 รองลงมา คือ ไม้สักกับดีบุก แต่ไม่ต้องการของป่าแบบที่เคยนำไปขายให้จีน ประเภทสินค้าที่
 เปลี่ยนไป มิได้ลดความสำคัญของไพร่ส่วยลง กลับทำให้ไพร่ส่วยเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากต้อง
 การแรงงานไว้บุกเบิกที่ดินขยายที่นาเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าว การเกณฑ์ส่วยโดยเฉพาะเงินตรา
 จึงเหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจที่กำลังเปลี่ยนแปลงได้ดีกว่าการเกณฑ์แรงงาน ทำให้ไพร่มีเวลา
 ทำงานมากขึ้น และเงินที่เก็บได้ยังนำมาใช้จ่ายแรงงานมาทำงานแทนได้อีกด้วย ทางราช
 การพอใจที่จะใช้แรงงานจ้างมากกว่าแรงงานเกณฑ์ เพราะทำงานได้เร็วกว่า และผลงานที่
 ออกมาก็มีคุณภาพดีกว่า ทศวรรษนี้ครอบคลุมไปถึงการใช้แรงงานทาสด้วย^{๑2} เมื่อมีการประกาศ
 ใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) จึงถือว่าเท่ากับยกเลิกระบบ
 ไพร่ไปโดยปริยาย ซึ่งมีการจัดกองทัพประจำการเข้ามาทำหน้าที่การควบคุมกำลังคนแทนระบบ
 ไพร่ และการยกเลิกระบบไพร่ ส่งผลให้ผู้คนส่วนมากได้บุกเบิกที่ดินเพื่อการเพาะปลูกมาก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๑1} จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2395 - 2400, (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 219-220.

^{๑2} อัญชลี สุธายัตต์ "แรงงานไพร่ในสังคมไทยโบราณ" จากบทความสัมมนาเรื่อง "ประวัติศาสตร์แรงงานไทย" จัดโดยภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย นิพนธ์ณ์แรงงานไทย และมูลนิธิฟรีดริค เอแบร์ท เมื่อวันที่ 27-28 ตุลาคม 2538, หน้า 9. อ้างจาก หจช., ร.5 พ.ศ. 4/92 สำเนาคำตอบของพระยาภาษกรวงษ์.

ขึ้น ในขณะที่ที่ดินส่วนใหญ่ที่พัฒนาจัดสรรเป็นพื้นที่เพาะปลูกจะเป็นของพระมหากษัตริย์และกลุ่มเชื้อพระราชวงศ์ กลุ่มขุนนางชั้นบรรดาศักดิ์ ซึ่งกลายเป็นเจ้าที่ดินรายใหญ่ การอพยพเข้าไปทำนาของชาวนาในพื้นที่ดังกล่าว จึงเป็นลักษณะของการเช่าที่ดินเพื่อการเพาะปลูกข้าว ประกอบกับข้าวกลายเป็นผลผลิตที่จำเป็นและมีความต้องการมากขึ้น ทั้งในประเทศและต่างประเทศ การผลิตข้าวจึงมีการขยายพื้นที่การเพาะปลูกมากขึ้น

ผลของการเรียกเกณฑ์แรงงานที่ขาดประสิทธิภาพในต้นรัตนโกสินทร์และความต้องการแรงงานที่มีความรู้ความชำนาญ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีนที่อยู่นอกระบบไพร่ เช่น ช่างไม้ ในการต่อเรือ การเดินเรือ การค้า และการทำน้ำตาล ทำให้รัฐต้องการเงินตราเพิ่มขึ้น เพื่อนำมาใช้จ้างแรงงานที่มีความรู้ความชำนาญชาวจีนจำนวนมาก ฉะนั้น การติดต่อการค้าจึงเป็นแหล่งรายได้สำคัญ ทั้งยังเป็นแหล่งที่มาของเงินตรา ประเทศที่เป็นคู่ค้าที่สำคัญตลอดต้นสมัยรัตนโกสินทร์ คือ จีน "และอาณานิคมช่องแคบ" ของอังกฤษ

งานวิจัยเรื่อง "วัฒนธรรมกรรมสิทธิ์กับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์" ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้เปรียบเทียบสินค้าส่งออกก่อนสนธิสัญญาเบาริ่ง พบว่า

...ความเปลี่ยนแปลงอย่าง มากในประเภทของสินค้า ปริมาณของสินค้าส่งออกจะเพิ่มขึ้นและประเภทสินค้ายังประกอบด้วยสินค้าที่ผ่านการผลิตที่ซับซ้อน ใช้แรงงานของคนเพิ่มขึ้นกว่าการเก็บของป่า เป็นต้นว่าสินค้าทางการเกษตร หรือ การอุตสาหกรรม หลักฐานทุก ๆ ด้าน ชี้ให้เห็นการเติบโตของสินค้าดังกล่าวในสายการส่งออกของไทย จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นแนวโน้มที่ครอบงำเศรษฐกิจของต้นรัตนโกสินทร์ทั้งยุค..."^{๑๓}

ลักษณะของการค้าดังกล่าวพระคลังสินค้าทำหน้าที่ผูกขาดการค้าทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งข้าวก็เป็นสินค้าประเภทหนึ่งที่รัฐควบคุมไม่ให้ส่งออกต่างประเทศได้อย่างเสรี การค้าข้าวจึงมีขอบเขตจำกัด ตัวอย่าง ในรัชกาลที่ 3 นายเบอร์นีได้รายงานถึง สินค้าข้าวในรายการส่งออก มีข้าวขายอยู่สองชนิด คือ ข้าวนาสวน ซึ่งราคาเกวียนละ 24 - 32 บาท ข้าวนาเมืองเกวียนละ 15 - 20 บาท แต่การเก็บภาษีขาออกของสินค้า

^{๑๓} นิธิ เอียวศรีวงศ์, "วัฒนธรรมกรรมสิทธิ์กับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์" ปากไก่และใบเรือ, หน้า 82.

ข้าวนี้ค่อนข้างสูงมาก คือ เกือบถึง 8 บาทต่อหาบ นิธิ เอียวศรีวงศ์ สันนิษฐานว่าไม่ใช่หาบ แต่เป็น 8 บาทต่อเกวียนมากกว่า ซึ่งนับว่าสูงอยู่ดีเมื่อเทียบราคาต้นทุน^{๕๔}

ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการค้าของสังคมไทยที่นำให้ความสำคัญ คือ การอพยพของชาวจีนเข้ามาจำนวนมาก ก่อให้เกิดการผลิตเพื่อการตลาดในปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างมากมาย การผลิตเพื่อการตลาดและการส่งออกที่มีผลกระทบต่อคนในสังคม เช่น ความต้องการแรงงานทั้งด้านการปลูกสร้าง และแรงงานในทางเศรษฐกิจ

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ให้ความเห็นว่า การผลิตสินค้าส่งออกโดยชาวจีน^{๕๕} คือการปลูกอ้อยและการผลิตน้ำตาลในปลายสมัยรัชกาลที่ 3 การผลิตน้ำตาลทรายได้ขยายออกไปในท้องที่ต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง และ พ.ศ. 2401 รัฐในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้แยกเจ้าภาษีน้ำตาลทรายออกเป็น 3 ส่วน มีการเก็บภาษี 3 เขต ส่วนหนึ่งของการทำไร่อ้อยของชาวไทยยังคงทำอยู่ เพื่อป้อนโรงงานที่บ่ออ้อยของชาวจีน และรัฐบาลก็พยายามเข้ามาดำเนินการเช่นกัน แต่ส่วนมากจะขาดทุน

ผลิตผลทางการเกษตรเพื่อการส่งออกอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งชาวจีนเป็นผู้ผลิตจำนวนมาก ได้แก่ พริกไทย แหล่งที่ชาวจีนผลิตพริกไทยมากที่สุด คือ เมืองจันทบุรี นอกจากนั้นเมืองจันทบุรียังเป็นแหล่งปลูกยาสูบเพื่อส่งออกของชาวจีน^{๕๖} ส่วนรัฐบาลในรัชกาลที่ 3 ได้มีการรับสั่งให้ปลูกกาแฟขึ้นที่จันทบุรีด้วย แต่ในการทำไร่กาแฟต้องใช้แรงงานมาก ชาวจีนจึงไม่ลงทุนทำ ดังนั้นการปลูกกาแฟ จึงจำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มเจ้านายเท่านั้น เพราะสามารถอาศัยแรงงานไพร่ในสังกัดของตนเองในไร่กาแฟได้

เมื่อประชากรในเขตเมืองมีจำนวนมากขึ้น การผลิตเฉพาะอย่างของประชากรในเมืองก็เพิ่มตาม ทำให้การผลิตข้าวเพื่อยังชีพเปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อขาย ดังนั้น การผลิตและการค้า สินค้าส่งออกในช่วงพ.ศ. 2449 ในรัชกาลที่ 5 จากหนังสือ *The Kingdom of Siam* ของนายคาร์เตอร์ ได้ระบุสินค้าส่งออก คือ ข้าว ไม้สัก ตับุก รังนก ครั่ง รง กายาน งา ไม้อื่น ๆ พริกไทย เขาสัตว์ หนังสัตว์ ปลาสด ปลาแห้ง ปลาเค็ม โค กระบือ^{๕๗}

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 113-115.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 115-116.

^{๕๗} ขุนวิจิตรมาตรา, *ประวัติการค้าไทย*, หน้า 336.

ลักษณะของเศรษฐกิจเพื่อชายที่เปลี่ยนมาจากเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ ความสัมพันธ์ระหว่างการค้าภายในกับต่างประเทศ จึงมีปัจจัยแวดล้อมมาจากการแข่งขันทางการค้าของนานาชาติ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงมีพระราชปรารภว่า " สมัยนั้นเป็นสมัยที่ทุกประเทศในโลกพากันมุ่งแสวงความเจริญแห่งการพาณิชย์ของตน โดยวิธีส่งเสริมเกื้อหนุนผลอันเกิดจากเกษตรกรรม อุตสาหกรรม ของประชาราษฎร์ให้มีปริมาณทวียิ่งขึ้น และต่างก็ขยายพาณิชย์กิจโดยแสวงหาตลาดเพื่อจำหน่าย..."^{๖๘} ประเทศไทยจึงเร่งบำรุงเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และพาณิชย์การ สินค้าข้าวของไทยจึงเป็นที่ต้องการของตลาดโลก

อย่างไรก็ตาม ปัญหาเกี่ยวกับสินค้าข้าวของสยามถูกปลอมปนก็มีปรากฏอยู่บ่อยครั้ง คือ

... มีพยานอีกแห่งหนึ่งในเรื่องเอาเข้าราคาต่ำปนกับเข้าสยามมากถึง 50% แต่ขายกันโดยชื่อว่า เข้าสยาม อาจอ้างได้ในรายงานตลาดเข้าแห่งซานฟรานซิสโกของ ดับลยู.ที เวลิสซ์ ในรายงานนั้น กล่าวไว้...ว่าเข้าที่เรียกว่า "เข้าสยามธรรมดา นำเบอร์ 2" นั้นคือ เข้าสยามครึ่งหนึ่งเข้าไช่อ่อนครึ่งหนึ่งผสมกัน...^{๖๙}

นอกจากนั้น ข้าวสยามที่ส่งไปมลายาและเมืองจีนอันเป็นแหล่งกลางในการจำหน่ายไปยังประเทศอื่น ๆ มักมีการเอาข้าวสยามไปปนกับข้าวราคาถูกลงกว่า ซึ่งมาแต่เมืองอื่นแล้วขายเรียกว่า "ข้าวสยาม" ทำให้เข้าข้าวสยามเสียชื่อ จนกระทั่ง พ.ศ. 2465 มีการประชุมแพทย์ที่สิงคโปร์ นายแพทย์ไทยได้ดูตัวอย่างข้าวสยาม ซึ่งมีการปนกันหลายชนิด^{7๐}

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า 337-338.

^{๖๙} ม.ร.ว. ใหญ่ สุวพันธุ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา "เรื่องเข้าของประเทศสยาม", นิพนธ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันตรีหม่อมราชวงศ์สุวพันธุ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา. (พระนคร: โสภณพิพิธบรรณการ 2478), หน้า 11.

^{7๐} เรื่องเดียวกัน.

3.1) การค้าภายในประเทศ

การสีข้าวเปลือกช่วงต้นรัตนโกสินทร์เริ่มจากใช้แรงงานคน ซึ่งเป็นการสีข้าวเพื่อการบริโภคเครื่องมือที่ใช้ในการสีข้าว คือ ครกไม้ (ซึ่งเดิมทำมาจากไม้ซุดหลุม) และ กระเดื่อง หรือสากตำข้าว (ทำมาจากไม้เช่นกัน) ครกกับกระเดื่องจะทำให้เมล็ดข้าวที่ตำเสียตีสักัน แกลบ หรือรำที่หุ้มเมล็ดข้าวก็จะหลุดออกมา ต่อมาครกได้พัฒนาเป็นครกหินฝังดิน และมีการพัฒนาเป็นการใช้หินสีข้าว จากการแปรรูปข้าวเปลือกเป็นข้าวสารมักล้าช้ามาก และได้ผลผลิตจากการสีน้อยมาก จึงมีการนำเอาเครื่องจักรกลแบบตะวันตกเข้ามาใช้ในการสีข้าว ทำให้ต้องใช้ทุนเพิ่มขึ้น

เมื่อ พ.ศ. 2401 มีการตั้งโรงสีเครื่องจักร เป็นของชาวอเมริกัน ซึ่ง Mr.F. Plex เป็นเจ้าของ โดยมี Mr.M.Courvie เป็นผู้จัดการ การเปลี่ยนแปลงทางเทคนิคในการสีข้าวที่สำคัญ คือ การใช้เชื้อเพลิงซึ่งมีราคาแพงและสิ้นเปลืองมาก ต่อมา พ.ศ. 2426 มีรายงานของอังกฤษว่า เริ่มมีการใช้แกลบเป็นเชื้อเพลิงอย่างได้ผล และใน พ.ศ. 2451 โรงสีในประเทศได้ใช้แกลบจากข้าวเปลือกใช้เป็นเชื้อเพลิงแก่เครื่องจักรสีข้าวโดยทั่วไป

โรงกระเดื่องและโรงสีมือสามารถสีข้าวได้เพียงวันละ 25 ทอนต่อหนึ่งโรงสี เปรียบเทียบกับการนำโรงสีข้าวเครื่องจักรมาดำเนินการสามารถสีข้าวได้วันละ 15,000 - 20,000 ทอนต่อหนึ่งโรง การเรียกโรงสีข้าวเครื่องจักรเป็นที่รู้จัก มีหลายชื่อ เช่น กลไฟสีข้าว ปล่องไฟสีข้าว โรงสีไฟ โรงสีกลไฟ เป็นต้น โรงสีข้าวเครื่องจักรยังแบ่งได้ 3 ประเภท คือ โรงสีเครื่องกลหรือไอน้ำใช้ถ่านหิน หรือแกลบเป็นเชื้อเพลิง โรงสีเครื่องยนต์ใช้น้ำมันเป็นเชื้อเพลิง โรงสีไฟฟ้า⁷¹ ทั้งนี้โรงสีข้าวทั้ง 3 ประเภทสามารถแยกได้เป็น 2 ขนาด คือ 1) โรงสีข้าวขนาดขนาดใหญ่ 2) โรงสีข้าวขนาดเล็ก คือ

⁷¹มีการสันนิษฐานว่า โรงสีไฟโรงแรกในเมืองไทยนี้ได้เปิดดำเนินการก่อนหน้าปีลงวันที่ของพระราชสาส์น และคงเป็นราว ๆ ปี พ.ศ. 2400 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีพระราชสาส์นไปพระราชทานแก่ประธานาธิบดี แฟรงกลิน เพียร์ แห่งสหรัฐอเมริกาในปี พ.ศ. 2402 ว่า "มีลูกค้าชาวอเมริกันพวกหนึ่งได้เอาเครื่องจักรสีเข้ามามีตั้งทำโรงสีข้าวอยู่ในแขวงกรุงเทพมหานครนี้แห่งหนึ่ง" อ้างจาก ม.ร.ว. ใหญ่ สุวพันธุ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา "เรื่องเข้าของประเทศไทยสยาม", พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันตรีหม่อมราชวงศ์สุวพันธุ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา. (พระนคระโสภาณพิพรรฒนากร 2478), หน้า 191.

1) โรงสีข้าวขนาดใหญ่ ใช้เครื่องกลในการสีมีความสามารถในการแยกแกลบ แยกรำออกจากข้าวสารได้ คุณภาพการสีข้าวสูง มีข้าวหักน้อย ทำงานได้ตลอดทั้งกลางวัน และกลางคืน สีได้ประมาณ 100-200 ตันต่อวัน⁷² ซึ่งเป็นโรงสีที่อยู่ในกรุงเทพฯ ส่วนขนาด รองลงมาสามารถสีได้ประมาณ 50-100 ตันต่อวัน

2) โรงสีข้าวขนาดเล็ก ประเภทนี้ใช้เครื่องยนต์เป็นส่วนใหญ่ และใช้ไฟฟ้าบางส่วน โรงสีขนาดเล็กไม่สามารถแยกแกลบแยกรำออกจากกันได้ และมีคุณภาพในการสีข้าวต่ำ มักมีข้าวหักมากสามารถสีข้าวได้ประมาณ 8-15 ตัน หรืออย่างมากประมาณ 30-40 ตันต่อวัน⁷³ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นโรงสีข้าวในต่างจังหวัด

การสีข้าวเปลือกเป็นข้าวสาร ข้าวเปลือก 1 เกวียนโรงสีขนาดใหญ่ในกรุงเทพฯ สามารถสีได้ข้าวสารประมาณ 14 ทาบ ปลายข้าว 2 ทาบ นอกนั้นเป็นรำ โรงสีขนาดเล็ก ในจังหวัดต่าง ๆ จะสีได้ประมาณ 9 ทาบ⁷⁴ (ดูลำดับการสีข้าวในแผนภูมิที่ 1)

ปัญหาของโรงสีมักไม่มีข้าวสีพอ หรือการเก็งกำไรล่วงหน้าด้วยการทำสัญญาขายล่วงหน้าผิดพลาด ถ้าจะทำให้ขาดทุนโรงสีจะหยุดการสีข้าวไว้ชั่วคราว และโรงสีข้าวขนาดเล็กในจังหวัดต่าง ๆ ไม่ได้สีข้าวส่งออกขายเหมือนกับโรงสีขนาดใหญ่ในกรุงเทพ นอกจากรับจ้างสีข้าว แล้วโรงสีข้าวในท้องถิ่นยังรับซื้อข้าวเปลือก สีเป็นข้าวสารขายในท้องถิ่นของตน และท้องถิ่นอื่นด้วย ทั้งนี้การลงทุนไม่ต้องใช้ทุนมาก และไม่มีการทำสัญญาขายล่วงหน้าจึงไม่เสี่ยงต่อการขาดทุน ส่วนกิจการโรงสีข้าวขนาดใหญ่มักตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ มากกว่าที่อื่น เพราะกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางการค้าข้าว และเป็นเมืองท่าสำคัญสำหรับการส่งสินค้าออก

การซื้อขายข้าวเปลือกขึ้นอยู่กับโรงสี ทำให้พ่อค้าคนกลางมีอำนาจในการซื้อข้าวเปลือกจากชาวนามาขายให้โรงสีข้าว ชาวนาจะเสียเปรียบพ่อค้าในเรื่องอำนาจการต่อรองราคา เครื่องตวงข้าวไม่มีมาตรฐาน การกั้มและการตักข้าวและข้าวสาร ไปสู่ผู้บริโภค

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

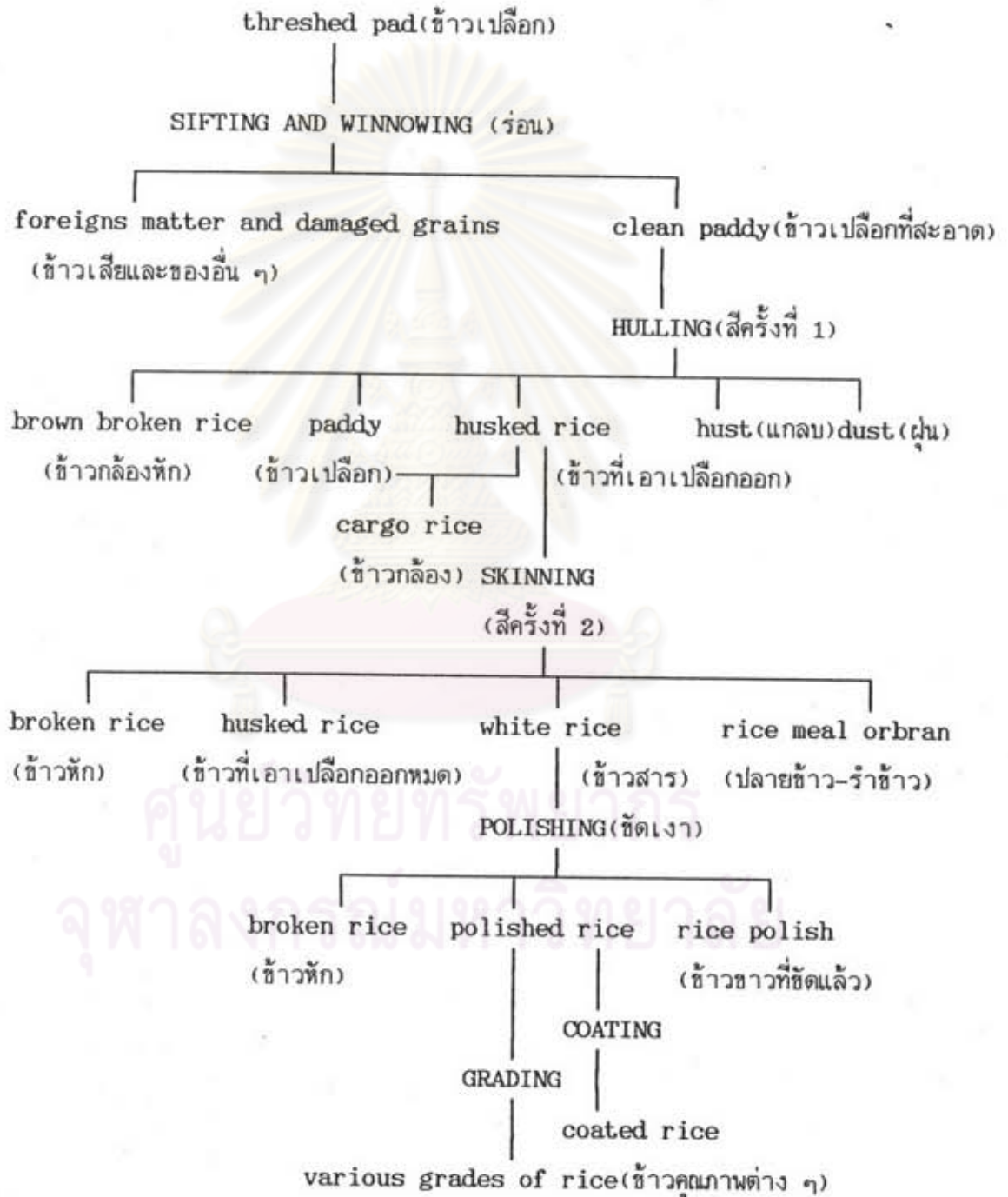
⁷² สกินเนอร์ จี. วิลเลียม. สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ บรรณาธิการ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช 2529), หน้า 214.

⁷³ หน้าเดียวกัน.

⁷⁴ สัน วิสุทธุกุล, "มาตรฐานการสีข้าว 1 เกวียน" ใน ปัญหาเศรษฐกิจ พิมพ์เป็นอนุสรณ์หลวงประจักษ์ ลัชฎการ (อุดม ทัตตานนท์), หน้า 24-27.

แผนภูมิที่ 1 การสีข้าว

Rice Mill Process and The Products after each process

ที่มา: Cheng Siok Hwa, The Rice Industry of Burma 1850-1940., p.99.

ส่วนการขายข้าวสารของโรงสีข้าวไปสู่ตลาดต่างประเทศ มี 2 ลักษณะ คือ โรงสีข้าวมีความสัมพันธ์กับตลาดต่างประเทศโดยตรง เช่น ตลาดเมืองจีน สิงคโปร์ ฮองกง ฯลฯ โดยมีห้างเนื้อตัวแทนการค้าของโรงสีข้าวในตลาดดังกล่าว และอีกลักษณะหนึ่ง โรงสีข้าวทำสัญญา ขายข้าวให้กับบริษัทส่งออกข้าวต่างประเทศที่เป็นตัวแทนส่งข้าวไปขายในตลาดทางยุโรป และในเอเชีย เช่น ยุโรป อเมริกา แอฟริกา ญี่ปุ่น ฯลฯ ทั้งนี้ก็ยังมีนายหน้าของบริษัทส่งออกทำหน้าที่ติดต่อซื้อข้าวสารจากโรงสีให้กับบริษัทส่งออก

การซื้อขายข้าวเปลือก ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่าง 3 กลุ่ม คือ โรงสีข้าว พ่อค้าคนกลาง และชาวนา กล่าวคือความสัมพันธ์ระหว่างโรงสีข้าวกับชาวนาเป็นความสัมพันธ์ที่โรงสีข้าวไปซื้อข้าวจากชาวนาโดยตรง โรงสีข้าวจะติดต่อกับชาวนาโดยตรง คือ ส่งตัวแทนไปรับซื้อจากชาวนาที่อยู่บริเวณรอบกรุงเทพฯ หรือพวกชาวนาจะล่องเรือข้าวเปลือกมาขายให้กับโรงสีข้าวโดยตรง หรือ ตัวแทนของโรงสีข้าว ที่ทำเรือซื้อขายข้าวเปลือกแถวบางลำภูล่าง⁷⁵ สำหรับชาวนาที่อยู่ห่างไกลกรุงเทพฯ เช่น มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก ในระยะที่กิจการโรงสีข้าวไปไม่ถึง จะขายข้าวให้กับพ่อค้าที่ไปติดต่อซื้อโดยตรง เมื่อกิจการโรงสีข้าวขยายไปในท้องถิ่นนั้น ๆ ชาวนาจึงมีโอกาสดขายข้าวให้กับโรงสีข้าว

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าข้าวเปลือกกับชาวนา พ่อค้าข้าวเปลือก หรือ คนกลางจะได้ข้าวเปลือกมาจากชาวนา 3 วิธี คือ

1) วิธีแลกข้าว ผู้ที่ไปแลกข้าวเปลือกจากชาวนามีทั้งคนไทย และ คนจีนที่อยู่ในท้องถิ่นนั้น พวกนี้จะนำสิ่งของเครื่องใช้เครื่องบริโภคที่จำเป็นต่าง ๆ ไปเสนอแลกข้าวเปลือกกับชาวนาวันหนึ่งแลกได้ประมาณ 2-3 สัด (40 สัด = 1 เกวียน)⁷⁶

2) วิธีซื้อข้าว พวกพ่อค้าซื้อข้าวเปลือกส่วนมากเป็นคนจีน การซื้อขายระหว่างชาวนากับพ่อค้าดังกล่าว ชาวนาจะเสียเปรียบพ่อค้าทั้งเรื่องตวงข้าว และ ราคาข้าว พ่อค้าจะกดราคาข้าวจากชาวนา เพื่อหากำไรนอกเหนือจากการตวง โดยเฉพาะชาวนาที่อยู่ห่างไกลจะไม่ทราบราคาข้าวในตลาด ยิ่งทำให้พ่อค้ากดราคาได้มากขึ้น เมื่อพ่อค้าทราบราคาข้าวจากโรงสีข้าว ก็คิดหักค่าใช้จ่ายต่าง ๆ รวมทั้งกำไรเข้าไปกำหนดเป็นราคาที่จะซื้อจากชาวนา

⁷⁵ ถนอม ตระนา, หน้า 63 อ้างถึง หจช. กส. 15.2/22.

⁷⁶ เรืองเดียวกัน.

3) วิธีดักข้าว ผู้ไปดักข้าวกับชาวนาจะเป็นชาวเงินส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นผู้ให้เงินแก่ชาวนากู้ยืมล่วงหน้า โดยสัญญาว่าเมื่อชาวนาเก็บข้าวแล้ว ต้องนำข้าวมาขายให้แก่ผู้ให้กู้เงินตามราคาที่ตกลงกันไว้ โดยผู้ให้กู้จะคิดราคาต่ำกว่าราคาซื้อขายกันในขณะนั้น⁷⁷

เมื่อพ่อค้าคนกลาง หรือพ่อค้ารายย่อยได้ข้าวเปลือกมากก็นำส่งพ่อค้ารายใหญ่ พ่อค้ารายใหญ่อาจไปซื้อข้าวเปลือกเอง หรือซื้อจากพ่อค้ารายย่อย เมื่อได้ข้าวแล้วพ่อค้ารายใหญ่ก็จะส่งไปโรงสีที่กรุงเทพฯ ในกรณีที่โรงสีกับพ่อค้าคนกลางเป็นเจ้าของเดียวกันก็สามารถส่งออกได้เลย ส่วนหนึ่งของสินค้าข้าวของสยามตามรายงานของ นายตันน์ กงสุลอังกฤษ ปี พ.ศ. 2453 ได้ส่งออกไปจำหน่ายยังทวีปยุโรปโดยโรงสีพ่อค้าชาวอังกฤษและเยอรมันต่อมาได้เปลี่ยนเป็นโรงสีพ่อค้าไทยและจีน ซึ่งจัดส่งข้าวโดยการติดต่อกับพ่อค้าอังกฤษในลอนดอน⁷⁸

สาเหตุที่โรงสีคนจีนมีบทบาทในสังคมไทยอย่างมาก เพราะ คนจีนมีความสัมพันธ์ในการซื้อขาย พ่อค้าคนจีนทำหน้าที่เป็นคนกลางขายข้าวให้โรงสีที่รู้จักกันโดยตรง และนายหน้า (Broker) หรือ "คอมปราดอร์" (Comprador) ซึ่งเป็นคนจีนส่วนมาก⁷⁹ ทำหน้าที่ซื้อขายข้าวเป็นสำคัญ โรงสีของคนจีนได้เปรียบเรื่องทุน จากความใกล้ชิดกับชนชั้นสูงของไทย การติดต่อในเรื่องกู้ยืมเงินจากหลวง คนจีนจะได้ผลประโยชน์มากและเปิดโอกาสให้คนจีนสามารถขยายกิจการโรงสี และการค้าข้าวได้ นอกจากนั้น การที่โรงสีข้าวของคนจีนประสบความสำเร็จมากกว่าโรงสีชาวตะวันตกนั้น เพราะส่วนใหญ่คนจีนเป็นผู้ดำเนินกิจการเป็นของตนเอง โรงสีข้าวของคนจีนจึงมีบทบาทอย่างต่อเนื่อง ที่สำคัญโรงสีของชาวตะวันตกมักประสบปัญหาเกี่ยวกับการ ไม่มีข้าวขึ้นโรงสีพอเพียงกับจำนวนข้าวที่ยุโรปต้องการ

ลักษณะการซื้อ หรือขายของ โรงสีคนจีนจะมีการติดต่อขายข้าวกับคอมปราดอร์ ซึ่งคอมปราดอร์เป็นผู้คุมกิจการส่งออกภายใต้ตำแหน่งนายหน้าของบริษัทตะวันตก ผลประโยชน์ที่คอมปราดอร์ได้ คือ ค่าคอมมิชชั่นในการดำเนินกิจการคอมปราดอร์ซื้อสินค้าเพื่อส่งออกไม่ใช่ลูกจ้าง จึงไม่ได้เงินเดือน ตัวอย่างคอมปราดอร์ซื้อสินค้าเพื่อส่งออก เช่น นายเขียวเคงหลิน

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน.

⁷⁸ วิจารณ์ ทองน้อย, สยามสามยุค, (พระนคร: เขมมบรรณกิจ, 2494), หน้า 201-202.

⁷⁹ ลีวิลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ต้นกำเนิดของนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2411-2453), (สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2523), หน้า 134-139.

หรือ เชียงเคงเหลียง ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 5 นายเคงเหลียงสามารถคุมกิจการซื้อข้าวไว้ในมือของตนเป็นส่วนใหญ่ โดยทำสัญญาซื้อข้าวให้กับบริษัทวินด์เซอร์และบริสตีลบริล^{๘๐}

การเข้ามามีบทบาทของพ่อค้าคนจีนนั้น สัมพันธ์กับการขยายตัวทางเศรษฐกิจของไทยหลังสนธิสัญญาเบาริ่ง (ปี พ.ศ. 2398) เป็นต้นมา การตั้งหลักแหล่งของคนจีนได้เปลี่ยนแปลงไป งานเขียนของ G. William Skinner ได้วิเคราะห์และชี้ให้เห็นถึง "การขยายตัวในการตั้งหลักแหล่งของชาวจีน" ว่า มีหัวเมืองต่าง ๆ มากขึ้นที่รับชาวจีนเข้ามาในระหว่าง พ.ศ. 2393 - 2443 เมื่อเศรษฐกิจการแลกเปลี่ยนกระจายตัวไปในต่างจังหวัด หัวเมืองเล็ก ๆ จึงเจริญขึ้นเป็นศูนย์กลางการค้า เช่น ที่สุโขทัย ทำอัญ (อุตรดิตถ์) นิชณุโลก นิจิตร และโคราช การเคลื่อนย้ายเริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2440 พร้อม ๆ กับเส้นทางรถไฟที่เสร็จเรียบร้อยไปจนถึงแก่งคอยบนแม่น้ำป่าสัก และมีทางรถไฟต่อขึ้นไปทางเหนือ ชาวจีนตั้งหลักแหล่งตามเมืองใหญ่ ๆ เมื่อทางรถไฟสายเหนือสร้างเสร็จ ปี พ.ศ. 2460 พวกแต่จิวได้เข้ามาอยู่ในเมืองนิจิตร นิชณุโลก และสวรรคโลกแล้ว ศูนย์กลางการค้าใหม่ ๆ ตามสถานีรถไฟทั้งทางเหนือและใต้ของท่าอัญ ได้เข้ามาแทนที่เมืองท่าอัญเดิม ได้แก่ ท่าเสา บ้านโพ (เป็นสถานีรถไฟอุตรดิตถ์) และจากการสร้างรถไฟเอง ได้อำนวยความสะดวกต่อคนจีนที่อยู่กระจัดกระจายทั่ว ๆ ไปนอกกรุงเทพ ฯ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจีนแต่จิวเข้ามามีบทบาททางการค้าข้าว มากกว่าชาวจีนแคะ ชาวจีนไหหลำ ชาวจีนฮกเกี้ยน และกวางตุ้ง^{๘๑}

การค้าข้าวเป็นกิจการหลักของประเทศสยาม นับเป็นกิจการประเภทเดียว ซึ่งพ่อค้าคนจีนจากภายในประเทศมีส่วนร่วมดำเนินการ และประสบความสำเร็จ ที่สำคัญ ตลาดข้าวในชุมชนต่าง ๆ ส่วนใหญ่จะมีคนจีนประกอบอาชีพค้าขายมีการรับซื้อข้าว และแลกเปลี่ยนสินค้าข้าวกับสินค้าจากแหล่งอื่น ๆ

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน.

^{๘๑} Skinner, G Willam, สังคมจีนในประเทศไทย: ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์,

3.2) การค้าข้าวต่างประเทศ

การขยายตัวของการส่งออกข้าวออกเป็นสาเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม การขยายตัวดังกล่าวเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วในช่วงทศวรรษ 2420 และทศวรรษ 2430 ประกอบกับราคาข้าวเพิ่มอย่างรวดเร็วในทศวรรษ 2430 และต้นทศวรรษ 2440 โดยราคาในปีต่อ ๆ มา มิได้เพิ่มอย่างรวดเร็ว ซึ่งการลดลงของราคาข้าวเกิดจากภาวะเศรษฐกิจถดถอย เมื่ออัตราแลกเปลี่ยนอยู่ที่ 13 บาทต่อหนึ่งปอนด์ ทำให้ราคาข้าวในปี 2452 ตกลงมาสู่ระดับต่ำสุดในรอบ 13 ปี แต่ราคาข้าวกลับสูงขึ้นในช่วง ปี 2453 หลังจากเกิดน้ำท่วมใน ปี 2450 และทศวรรษ ปี 2452 กลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากความผันผวนทางเศรษฐกิจข้าวในช่วง พ.ศ. 2443-2452 คือชาวนาในปี พ.ศ. 2449 มีชาวนาในวังลิตละทั้งการทำนาเป็นจำนวนมาก ซึ่งมีสาเหตุมาจากปริมาณการส่งออกข้าวออกได้เพิ่มขึ้นในระหว่างปี พ.ศ. 2443-2447 ในอัตราร้อยละ 7 ในขณะที่ราคาได้เพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 20 การที่ราคาสูงขึ้นอย่างรวดเร็วนั้น ส่วนหนึ่งเกิดจากการลดค่าเงินบาท(ซึ่งขณะนั้นอิงอยู่กับมาตรฐานโลหะเงิน) และในช่วงปี พ.ศ. 2448-2452 ปริมาณการส่งออกข้าวออกยังเพิ่มในอัตราร้อยละ 6 ต่อปี แต่ราคาข้าวไม่เพิ่มขึ้นต่อไป ทำให้ชาวนาประสบปัญหาค่าเช่านาและอากรค่านา ชาวนาจึงละทิ้งการทำนา⁸² อพยพออกจากพื้นที่นาแถบวังลิต ปรากฏว่าในปี 2455 เจ้าของที่ดินหาผู้มาเช่าที่นาไม่ได้เลย และมีเจ้าที่ดินหลายคนได้ยื่นข้อเสนอว่าจะไม่เก็บค่าเช่านาเพียงแต่ให้ผู้เช่าเป็นผู้รับผิดชอบในการจ่ายอากรค่านา

อย่างก็ตาม การขยายตัวของการส่งออกข้าวไทยในตั้งแต่ ปี 2453 มีแนวโน้มชะลอลงลง ประเทศไทยมีการส่งออกข้าว 16-19 % ในขณะที่ประเทศผู้ส่งออก เช่น พม่าและอินโดจีน มีสัดส่วนปริมาณการส่งออกข้าวในช่วง พ.ศ. 2455-2463 ประเทศพม่ามีการส่งออกข้าว 50-54 % และอินโดจีนมีการส่งออกข้าว 22-26 % ซึ่งมีข้อสังเกตว่า สัดส่วนปริมาณการส่งออกข้าวของอินโดจีนในช่วงปี 2459-2463 มีแนวโน้มการส่งออกข้าวสูง

⁸² เก็บความจาก จอห์น สตัน, เดวิด บรูซ. สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423-2473, พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม บรรณาธิการแปล, หน้า 155-168. และอภิชัย พันธเสน, แนวคิด ทฤษฎีและภาพรวมของการพัฒนา, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง), หน้า 82-83.

กว่าทุก ๆ ช่วงปีที่ผ่านมา แม้ว่าประเทศพม่าจะมีการส่งออกข้าวมากกว่าทุกประเทศทุก ๆ ช่วงปี แต่ในช่วง พ.ศ. 2459-2463 ทั้งประเทศไทยและพม่ามีสัดส่วนปริมาณการส่งออกน้อยกว่าอินโดจีน และหลังปี 2453 พม่าได้ลดการส่งออกข้าวไปยุโรปและเพิ่มการส่งออกข้าวไปยังประเทศจีน ญี่ปุ่น ซึ่งเป็นตลาดข้าวสำคัญของไทย โดยก่อนปี 2453 พม่าได้ส่งออกข้าวไปยังอินเดีย ศรีลังกา และยุโรป การแข่งขันของประเทศผู้ค้าข้าวส่งออกในช่วงก่อน ปี 2460 จึงมีประเทศไทย พม่า และอินโดจีนเป็นส่วนใหญ่

กลุ่มพ่อค้าส่งออกข้าว มักเป็นนายทุนขุนนางเจ้าภาษีอากรที่เป็นชาวจีน และคนจีนในบังคับต่างชาติ ซึ่งอาศัยระบบราชการเป็นช่องทางการค้าจนสามารถขยายการลงทุนในธุรกิจหลายประเภท ได้แก่ โรงสี โรงเลื่อย ธุรกิจการค้าส่งออก การส่งสินค้าเข้า และกิจการค้าขายในต่างประเทศ เช่น ฮังกง สิงคโปร์ และจีน กลุ่มพ่อค้าส่งออกข้าวที่สำคัญได้แก่ หลวงอุดรภักดิ์พาณิชย์ (อุเต็ง แซ่เตี๋ยหรือกิมเซ่งหลี) เป็นชาวจีนที่เป็นเจ้าภาษีนายอากรและเป็นเจ้าของโรงสี ธุรกิจการค้าข้าว โรงเลื่อย อุตสาหกรรม และกิจการค้าในประเทศ เช่น ฮังกง ชัวเถา หลวงจิตรจำนงค์วานิช (นายหลีเต็กก้อ) ได้รับแต่งตั้งเป็นกรมท่าซ้าย และเป็นคนจีนกลุ่มแรกที่สามารถส่งข้าวไปขายยุโรป และเป็นเจ้าของโรงสีที่สีข้าวได้มากที่สุดในอดีต พระนิบุลย์พัฒนาการ (นายเซ่งกี) ผู้เป็นเจ้าของห้างรับซื้อข้าวจากประเทศไทยในฮังกงและสิงคโปร์ นายตันเจือฮ้วง (ตันตระกูลหวังหลี) เป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ประกอบกิจการทางด้านขนานสินค้าเข้าของจีนและยุโรป นายอึ้งยุกหลง ผู้สืบทอดกิจการต่อจากบิดา (นายล่าซ่า ชาวจีนในบังคับฝรั่งเศสประกอบอาชีพเริ่มแรกจากการค้าไม้และโรงเลื่อย) นายมา บุลกุล ผู้สืบทอดการทำโรงสีจากบิดาที่ทำมาตั้งแต่เมืองไทยมีโรงสีเพียง 4-5 โรง^{๘๓}

นายทุนส่งออกข้าวบางราย ได้พัฒนาบทบาทของตนไปเป็นนายทุนการเงิน คือ หลวงอุดรภักดิ์ฯ หลวงจิตรจำนงค์ฯ และพระนิบุลย์ได้รวมตัวกับกลุ่มที่มีความสัมพันธ์ทางการค้าร่วมกันจัดตั้งธนาคารพาณิชย์ใน พ.ศ. 2450 สำหรับนายทุนพ่อค้าส่งออกข้าวกลุ่มอื่น ได้แก่ ตระกูลหวังหลี บุลกุล และล่าซ่า ก็สามารถขยายทุนจากการค้าข้าวไปเป็นนายทุนการเงินได้เช่นกัน โดยมีร้านแลกเงินเล็ก ๆ เป็นแหล่งฟุ้งฟางทางการเงินในการส่งออกข้าวเป็นของตนเอง

^{๘๓} ระวีวรรณ เกียรติกำพลชัย, "ลักษณะและบทบาทของกลุ่มลูกค้าผู้ส่งออกข้าวของประเทศไทย พ.ศ. 2489-2528" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2532), หน้า 30-31.

การเกิดการเคลื่อนไหวรวมทุนในประเทศได้มีจัดตั้งธนาคารขึ้น เพื่อตอบสนองการค้าระหว่างประเทศที่สำคัญคือ กลุ่มพ่อค้าข้าวและเจ้าของโรงสี ซึ่งมีแนวโน้มการขยายตัวมากในธุรกิจนี้ของชาวจีนในประเทศไทย ซึ่งแต่เดิมเป็นแบบก่เล็ก ๆ ที่ทำโพยก๊วนเป็นสำคัญ กลุ่มนายทุนธนาคารพาณิชย์ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยในระยะนี้สามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

- 1) ธนาคารสยามกัมมาจล ซึ่งเกิดจากการร่วมทุนระหว่างกลุ่มเชื้อพระราชวงศ์ขุนนาง ชาวจีน และชาวต่างประเทศ
- 2) ธนาคารชาวจีน ซึ่งเป็นของชาวจีนในประเทศที่ประกอบธุรกิจการค้าร่วมกัน^{๘๔} จัดตั้งขึ้น

เนื่องจากชาวจีนสามารถเข้ามาดำเนินกิจการโรงสีแทนชาวตะวันตกและสามารถเข้าควบคุมกิจการกิจข้าวไว้ได้ ในราว พ.ศ. 2423 เจ้าของโรงสีกลุ่มนี้สามารถส่งข้าวไปยังบริษัทของตนเองซึ่งเป็นผู้ส่งสินค้าเข้าในต่างประเทศ จากรายงานของกงสุลอังกฤษได้กล่าวว่า ใน พ.ศ. 2440 สิทธิพิเศษทางการค้าที่ชาวยุโรปได้รับในตะวันออกนั้นเป็นไปไม่ได้เลยที่จะสามารถแข่งขันกับพ่อค้าจีน โดยเฉพาะธุรกิจข้าว อย่างไรก็ตาม การค้าข้าวของชาวจีนได้ขยายมากขึ้นเป็นผลให้เกิดความต้องการเงินทุนและเครดิตทางการค้า ในราว พ.ศ. 2450 จึงมีการจัดตั้งธนาคารขึ้นมีประมาณ 4 ธนาคาร คือ 1) บริษัทยู่งเสงเฮง หรือแบงก์เงินสยาม 2) บริษัท แบงก์กัมพล จำกัด 3) บริษัทง้วนฮวดหลีหรือบางกอกซี้ตแบงก์ จำกัด 4) บริษัทแบงก์เงินสยามทุนจำกัด ธนาคารดังกล่าวเป็นธนาคารเล็ก ๆ ที่ตั้งขึ้นมาเพื่อเกื้อหนุนธุรกิจของผู้ลงทุนเอง ซึ่งดำเนินการอยู่ในระยะเวลาสั้น ๆ ก็หยุดกิจการลงเนื่องจากปัญหาเงินทุน และความผันผวนทางเศรษฐกิจ มีลักษณะที่ผูกไว้กับการค้าต่างประเทศและมาจากเจ้าภาษีอากรไม่รักษาสถานภาพไว้ได้ ต้องปิดกิจการไป

^{๘๔} พรรณี บัวเล็ก, "การเติบโตและพัฒนาการของนายทุนธนาคารพาณิชย์ในประเทศไทย พ.ศ. 2475-2516" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2528), หน้า 8-9.

กล่าวโดยสรุป ในช่วงก่อน 2460 เศรษฐกิจข้าวแบบดั้งเดิมเป็นลักษณะของการผลิตเพื่อการยังชีพ (Self-Sufficient) เปลี่ยนเป็นเศรษฐกิจเพื่อการตลาด แหล่งปลูกข้าวในภาคกลางจึงมีความสำคัญต่อการค้าข้าวของประเทศไทย และเป็นอาชีพที่สัมพันธ์กับการกำหนดวิถีชีวิตของคนในชุมชนอย่างกว้างขวาง ผลของการขยายผลผลิตข้าวจำนวนมาก จึงสัมพันธ์กับระบบการควบคุมกำลังคน คือ การสลายตัวของระบบไพร่และทาส^{๘๕} ในสมัยรัชกาลที่ 5 การทำนาหลวงรัฐแทนการเกณฑ์ไพร่มาทำนา เช่น มีการยกเลิกการเกณฑ์แรงงานไพร่จำนวน 200 คน ทำนาหลวงที่เมืองเพชรบุรีและให้เก็บเงินเป็นเงินแทนในทีนา 700 ไร่ เดิมเคยเกณฑ์ไพร่ทำนาคนหนึ่ง 2 งาน พระยาสุรินทรฤาไชย เจ้าเมืองเพชรบุรีได้เสนอให้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า การเกณฑ์ไพร่มาทำนา ทำให้ได้ผลผลิตไม่แน่นอนและไม่เต็มที่ ถ้าใช้วิธีการเก็บเงินจาก ชุน หมื่นและเลก คนละ 6 บาทแล้วให้ราษฎรเข้าทีนา โดยเก็บค่าเช่าเป็นข้าวในอัตรา 1 เกวียนต่อนา 10 ไร่ และเก็บค่านาอีกต่างหากด้วย รัฐก็จะ ได้ผลประโยชน์เพิ่มมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นชอบด้วยกับข้อเสนอ และโปรดให้จัดการตามวิธีการใหม่^{๘๕} นั้น

การประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) ส่งผลให้คนในระบบไพร่มีโอกาสเข้าไปบุกเบิกที่ดิน เพื่อการเพาะปลูกข้าวและเป็นแนวทางหนึ่งที่ไพร่สามารถมีเวลาในการทำมาหากินมากขึ้น เป็นผลให้เศรษฐกิจข้าวเติบโตขึ้นอย่างมาก ดังนั้น ความเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจข้าวย่อมเกิดจากการขยายตัวของตลาดข้าวทั้งภายในและต่างประเทศที่มีปฏิสัมพันธ์กัน ซึ่งมีส่วนผลักดันในการขยายพื้นที่การเพาะปลูกข้าวของชาวนา โดยมีความเคลื่อนไหวของราคาและมีการขยายพื้นที่การผลิตควบคู่ไปกับการเก็งกำไรหรือ การสะสมทุนในการผลิตครั้งต่อไป ทั้งนี้ การสะสมทุนและผลตอบแทนจากการทำนาย่อมมีความแตกต่างกันไปตามพื้นที่นั้น ๆ เพราะผลผลิตจะมีความสัมพันธ์กับชนิดของข้าวและพื้นที่การเพาะปลูกที่ไม่เหมือนกัน การขนส่งจากแหล่งผลิตมายังตลาดข้าวหรือโรงสีก็ทำให้ต้นทุนการผลิตแตกต่างกัน

^{๘๕} นันทิยา สว่างวุฒิชรรม, "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัด การเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325-2448)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทชั้นโท ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2525), หน้า 279.